

GOTTORPERBIBLIOTEKET

Et dansk krigsbytte fra Den store nordiske Krig

AF

DIETER LOHMEIER*

Der findes endnu ingen sammenfattende fremstilling af hertugerne af Slesvig-Holsten-Gottorps biblioteks historie og bestand. Biblioteket overgik i 1713 som „litterært krigsbytte“ efter Den store nordiske Krig til kongerne af Danmark som deres ejendom og blev i 1735 og 1749 hentet til København og integreret i Det Kongelige Bibliotek. En første kortfattet fremstilling leverede E.C. Werlauff i 1844 inden for rammerne af sin historie om Det Kongelige Bibliotek.¹ I 1912-1915, de år han var ansat på Rigsarkivet, undersøgte derpå den klassiske filolog William Norvin for første gang efterretningerne om biblioteket og dets bibliotekarer i kammerregnskaberne fra Gottorp, som ligeledes fra det 18. århundrede befandt sig i København.² To særligt værdifulde grupper i Gottorperbibliotekets bestand blev i årene mellem de to verdenskrige gjort overskuelige gennem Det Kongelige Biblioteks fortegnelser over bestanden: Ellen Jørgensens katalog over de middelalderlige håndskrifter³ og Victor Madsens inkunabelkatalog.⁴ Ellen Jørgensen offentliggjorde desuden et vigtigt bidrag til den gottorpske håndskriftsamlingers historie.⁵ Men efter dette kom der i flere årtier ingen ny forskning til.

*Oversat af Willy Dähnhardt efter en redigeret udgave af Dieter Lohmeier: *Die Gottorfer Bibliothek*, i: Uta Kuhl (red.): *Gottorf im Glanz des Barock. Kunst und Kultur am Schleswiger Hof 1544-1713*, 1, Schleswig 1997, s. 325-348.

¹E. C. Werlauff: *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek i Kiøbenhavn*, 2. Udg., 1844. Om Gottorperbiblioteket s. 158-166.

²William Norvin: Bidrag til Gottorperbibliotekets Historie, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* (herefter forkortet: NTBB) 3, 1916, s. 20-39, 146-161, 234-257; 5, 1918, s. 193-208.

³*Catalogus codicum latinorum medii aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*. Digessit Ellen Jørgensen, 1926.

⁴*Katalog over Det kongelige Biblioteks Inkunabler* ved Victor Madsen, I-II, 1935-1938.

⁵Ellen Jørgensen: Friederich Lindenbrogs Forhold til en Gruppe Haandskrifter i det Kgl. Bibliotek, NTBB 8, 1921, s. 131-137.

I 1965 blev den nye bygning færdig, som erstattede to fløje af Slottet i Kiel, som var blevet meget ødelagt under Anden Verdenskrig. Da universitetet i Kiel, der er grundlagt af hertug Christian Albrecht af Slesvig-Holsten-Gottorp, også samme år kunne fejre 300-året for sin grundlæggelse, blev nybygningen indviet af landsregeringen med en stor udstilling, som Ernst Schlee, direktøren for det i 1947 nyoprettede Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum på Gottorp Slot, havde udarbejdet: „Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung“. Med denne udstilling blev en historisk kompleks størrelse, som var gået til grunde ved slutningen af Den store nordiske Krig, igen gjort synlig som en helhed. Dermed blev også Gottorperbiblioteket sat ind i sin kulturhistoriske sammenhæng, men det var karakteristisk for den forskningsmæssige situation, at dette kun skete i en artikel i udstillingskatalogen, som i alt væsentligt støttede sig til Norvins grundlæggende undersøgelser,⁶ hvorimod man i selve udstillingen blot kunne se et enkelt bind, som tidligere havde tilhørt hertugerne af Gottorp, og selv dét kun på grund af bogbindet, som oven i købet ikke var lavet i Gottorp eller Slesvig, men i Lübeck.⁷

Imidlertid er betingelserne for at beskæftige sig med Gottorperbiblioteket blevet tydeligt forbedret i de seneste femten år: Gottorperarkivet, hvis historisk betingede opdeling og uoverskuelighed allerede Norvin havde beklaget, og som blev samlet igen i 1936 i det nuværende Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig, er blevet ordnet og katalogiseret på ny og gjort tilgængeligt ved et trykt registratur.⁸ Der gives på en overskuelig måde oplysninger om de kataloger, der er bevaret fra Gottorperbiblioteket,⁹ og der foreligger også en specialkatalog

⁶ Ernst Schlee: Die Bibliothek, i: *Gottorfer Kultur im Jahrhundert der Universitätsgründung. Kulturgeschichtliche Denkmäler und Zeugnisse des 17. Jahrhunderts aus der Sphäre der Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf*. Udg. af Ernst Schlee. Ausstellungskatalog Kiel: Schloß 1965, s. 251-259.

⁷ Schlee 1965 (note 6), nr. 305 og s. 422. Det var KB's Inc. 3929.

⁸ Kurt Hector: Findbuch des Bestandes Abt. 7: Herzöge von Schleswig-Holstein-Gottorf 1544-1713, I-III, Schleswig 1977-1983 (*Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs*, 4, 5, 11).

⁹ Det Kongelige Biblioteks Arkiv indtil 1943. Registratur, 1994 (Indsigt. Håndskriftafdelingens Arkivregistraturer, nr. 6), s. 37-39. - Wolfgang Merckens: Die Kataloge der Gottorfer Hofbibliothek und die Sammlung von Wowern, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* (herefter forkortet: ZSHG) 107, 1982, s. 53-65. - Samme: Ein Gottorfer Bibliothekskatalog in Oldenburg, ZSHG 113, 1988, s. 93-96.

over de græske håndskrifter i København, som udtrykkeligt tillige opregner og dokumenterer de håndskrifter, der stammer fra Gottorp.¹⁰ Ikke mindst har Harald Ilsøe til den store publikation i forbindelse med Det Kongelige Biblioteks jubilæum i 1993 gennemgået den tidligere gottorpske samling,¹¹ og da han på generøs vis stillede sin viden om de enkelte eksemplarer i alle husets afdelinger til rådighed, da Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum begyndte på forberedelserne til sin udstilling „Gottorf im Glanz des Barock“ i anledning af, at museet i 1997 havde bestået i 50 år, så kunne der på denne udstilling for første gang også vises et lille udvalg af kostbarhederne fra hertugerne af Gottorps skatkammer.¹² Den foreliggende artikel, som blev skrevet til udstillingskatalogen til Gottorperudstillingen, er et forsøg på at sammenfatte det, som man til dato ved om biblioteket. Den har draget nytte af Harald Ilsøes meddelelser, såvel som af Erik Petersens arbejde med de gamle kataloger over de tidligere gottorper håndskrifter.

Adam Olearius beretter i sin *Holsteinische Chronic*,¹³ at hertug Johann Adolf „af kærlighed til de frie kunster og dyden med store omkostninger havde skabt et fortræffeligt bibliotek og anbragt det i den fyrstelige residens på Gottorp i tre store sammenhængende hvælvinger“ („aus Liebe gegen die freyen Künste und Tugend mit grossen Unkosten eine treffliche Bibliothec angeordnet / und auff die Fürstliche Residentz Gottorf in drey grosse aneinander stossende Gewölbe verle-

¹⁰ Bjarne Schartau: *Codices Graeci Haunienses. Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen*, 1994. Heri: Erik Petersen: Gottorpienses Graeci, s. 473-448.

¹¹ *På Papir, Pergament og Palmlade... Skatte i Det kongelige Bibliotek*. En præsentation i billeder og tekst i anledning af 200-årsdagen for bibliotekets åbning for publikum. Forfatter og redaktør: Harald Ilsøe, 1993 (herefter forkortet: Ilsøe 1993), s. 69-76 („Gottorperbiblioteket“).

¹² *Gottorf im Glanz des Barock. Kunst und Kultur am Schleswiger Hof 1544-1713*, I-IV, Ausstellungskatalog Schleswig: Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum 1997, Bd. I: Die Herzöge und ihre Sammlungen (herefter forkortet: *Gottorf I*), s. 325-347 (Dieter Lohmeier: Die Gottorfer Bibliothek) og 548-562 (Katalog over de udstillede bøger).

¹³ Adam Olearius: *Kurtzer Begriff Einer Holsteinischen Chronic.... Aufßs kürtzt zusammen getragen durch A. O.*, Schleswig 1663, s. 177; tilsvarende: *Kurtzer Begriff Einer Holsteinischen Chronic.... Aufßs kürtzt zusammen getragen durch A. O.*, [Slesvig] 1674, s. 66. Dateringen 1606 også hos Caeso Gramm: *Chilonium novus Holsatiae Parnassus*, Schleswig 1665, s. 41, og Alexander Julius Torquatus a Frangipani: *Christiano-Albertinae Inauguratio*, [Slesvig] 1666, s. 27.

get“). Olearius daterer grundlæggelsen af biblioteket til 1606 og citerer som belæg indskriften på en stentavle over kaminen i biblioteket:¹⁴

1606

Artibus excellens pacis dux Janus Adolphus
 Condidit & libris istud conclave dicavit.
 Ille quidem numero libros & sedibus, at se
 Mansuro, donec domus haec erit, auxit honore
 Si qua manet seris benefacti gratia seclis.

Da Harry Schmidt, grundlæggeren af kildeforskningen om de bildende kunstneres virke ved hoffet på Gottorp, i arkivalierne stødte på en fortegnelse over 667 bøger, som ved hertug Philipps død i 1590 stod i „det grønne skab“ i dennes gemak, erklærede han, at den hidtidige datering for grundlæggelsen af biblioteket var forkert.¹⁵ Men det var virkelig at kaste barnet ud med badevandet, thi vidnesbyrden fra det 17. århundrede siger slet ikke, at man først begyndte at anskaffe bøger til hoffet i Gottorp i 1606, men vidner snarere om netop det modsatte: at samlingen var blevet så stor, at „hans fyrstelige nådes bogskab (lieberey schappe)“, som der tales om i 1598,¹⁶ ikke længere slog til for at stille den ordentligt op, og at man derfor i 1606 indrettede tre hvælvede rum specielt til den. Dermed blev biblioteket åbenbart også taget ud af hertugens private gemakker og blev til en institution ved hoffet, som også andre havde adgang til. Thi det er vel ikke noget tilfælde, at det for første gang blev en af de ansatte ved hoffet, Elias Ziegeler, destillator og lærer for prinsesserne, der udtrykkeligt blev betroet opgaven „at passe vores bibliotek“.¹⁷ Dette skete i slutningen af december

¹⁴ Olearius 1663 (note 13), s. 178 (der med trykfejlene „divavit“ und „quidim“): Hertug Johann Adolf, som udmærkede sig i fredens kunst, anlagde denne sal og viede den til bøgerne. Han øgede antallet af bøger og af hylder til dem, og dermed også sit ry, som vil vare lige så længe, som denne bygning står, når blot senere århundreder vil være taknemmelige for denne velgerning.

¹⁵ Harry Schmidt: Das älteste Verzeichnis der Gottorfer Bibliothek aus dem Jahre 1590, *Nordelbingen* 25, 1957, s. 19-54. - Fortegnelsen i dag: Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig (herefter forkortet: LAS), Abt. 7, i nr. 192.

¹⁶ Schmidt (note 15), s. 54.

¹⁷ Hertug Johann Adolfs bestallingsbog 1591-1616 (LAS, Abt. 7, nr. 226), bl. 452. Jf. Norvin 1916 (note 2), s. 22, samt Ludwig Andresen/Walter Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorfer Hof- und Staatsverwaltung von 1544-1659, I-II, Kiel 1928 (*Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, Bd. 14/15), II, s. 318. - Schmidt (note 15), s. 51.

1606, men ifølge kammerregnskaberne havde han allerede i 1605 taget sig af bøgerne. Hvad der mentes med at „passe vores bibliotek“ blev forklaret den 20. marts 1608 i bestallingsdokumentet for Ziegelers efterfølger, juristen Matthäus Chyträus, i vendinger, som viser, at man tænkte på en regulær biblioteksvirksomhed, selv om den velsagten kun var af meget begrænset omfang. Chyträus blev nemlig af hertugen pålagt, „at indrette et fint og godt bibliotek, at opstille de bøger, der allerede er forhånden, og dem, der yderligere skal indkøbes til biblioteket, i afgrænsede klasser, som det bedst passer sig, hver efter sin art, og desuden at udfærdige et rigtigt inventarium og med flid tilse, at ingen bøger bliver stjålet, men tværtimod at det, der bliver fjernet, igen bliver skaffet til veje og anbragt suo loco“ („Uns eine feine ordentliche Bibliothecam anzurichten, die büchere, so albereits vorhanden, undt zu solcher notturft ferner eingekauft werden sollen, in sonderliche Classes, wie es sich seiner arth nach am besten schicken will, zustellen, darüber ein richtig Inventarium zuvorfertigen undt mit fleise darauff zu sehen, das von Büchern nichts entwendet, Sondern das Jenige was abgefurdet, wieder zur stete geschaffet undt suo loco reponiert werde“).¹⁸ Ifølge dette er der intet til hinder for at fastholde, at Gottorperbiblioteket er blevet grundlagt som institution i 1606.

Fra 1606 og indtil hertugerne i 1713 helt blev fordrevet fra Gottorp Slot fandtes der hele tiden en ansvarlig bibliotekar, som ganske vist for det meste også havde andre opgaver ved hoffet. Efter Chyträus fulgte i 1610 Heinrich Lindenbrog (1570-1642),¹⁹ der stammede fra Hamborg, og som sandsynligvis i 1633 tog sin afsked af helbredsmæssige årsager og sidenhen kun fik „nådepenge“. Hans efterfølger blev Johann Latendorff (død 1649),²⁰ om hvem man ikke ved andet, end at han beklædte embedet fra 1634 og til sin død. Embedet gik derpå over til den hidtidige hofmatematiker Adam Olearius (1599-1671).²¹ Denne var som bibliotekar (og senere tillige som antikvar) i over tyve år - lige til

¹⁸ Hertug Johann Adolfs bestallingsbog 1591-1616 (LAS, Abt. 7, nr. 226), bl. 464. Jf. Norvin 1916 (note 2), s. 23, samt Andresen/Stephan (note 17) II, s. 318.

¹⁹ Jf. Norvin 1916 (note 2), s. 24-27. Andresen/Stephan (note 17), II, s. 81, 210, 230, 257, 318, 399.

²⁰ Jf. Norvin 1916 (note 2), s. 27. Andresen/Stephan (note 17), II, s. 319.

²¹ Jf. det udførlige efterord til Adam Olearius: *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen vnd Persischen Reyse*, Schleswig 1656, udg. af Dieter Lohmeier, Tübingen 1971 (*Deutsche Neudrucke. Reihe: Barock*, bd. 21). - Gottorf I, s. 349-353, 563-565 og 596 f.

sin død - ansvarlig for alle hoffets samlinger, med undtagelse af rustkammeret. Efter Olearius fulgte den i Rendsborg fødte jurist og filolog Marquard Gude (1635-1689),²² som hertug Christian Albrecht hentede til sit hof i 1671, men som 1677 eller 1678 faldt i unåde og senest i 1680 blev afløst som bibliotekar af juristen August Heyder,²³ en ellers næsten ukendt mand. Fra 1686 beklædte igen en lærd, livlægen Johann Nicolaus Pechlin (1646-1706),²⁴ tillige embedet som bibliotekar, og han efterfulgtes i 1706 af sin søn Johann Pechlin (1682-1757),²⁵ som sikkert allerede fra 1704 havde vikarieret for sin far på biblioteket, og som nu indtil 1713 fungerede som den sidste bibliotekar på Gottorp.

Johann Pechlin har efterladt sig spor i bibliotekets historie, som i dag ses tydeligere end alle hans forgængeres, for han afsluttede det forehavende, som hans far allerede havde påbegyndt: i 1707 blev håndskriftkatalogen færdig,²⁶ og i 1709 fulgte katalogerne over bøgerne: en systematisk ordnet pladskatalog, som, sikkert for første gang, nævnte bøgernes trykkessted og -år, og fire alfabetiske fagkataloger, der tjente som register til pladskatalogen, og hvoraf de tre er bevarede; kun den teologiske mangler.²⁷ Desuden eksisterer der fra Pechlins hånd tillige nøjagtige lister over de i 1709 og 1710 erhvervede bøger.²⁸

²² Jf. Norvin 1916 (note 2), s. 28 f. - *Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck* (herefter forkortet: BLSHL) V, s.102-106.

²³ Jf. Norvin 1916 (note 2), s. 29. Ifølge Rostock universitets matrikel, hvor han er nævnt i juli 1654, stammede han fra Lunden i Ditmarsken. I et udateret bønsskrift (LAS, Abt. 7, i nr. 257) bad han om, fortsat at få udbetalt halvdelen af sin løn, efter at han var blevet ramt af et slagtilfælde. Dette forklarer formodentlig, hvorfor hans tjeneste varede så kort.

²⁴ Jf. Norvin 1916 (note 2), s. 29 f. BLSHL VII, s. 164-166.

²⁵ Jf. Norvin 1916 (note 2), s. 30. BLSHL VIII, s. 270-272.

²⁶ Aftrykt i Emil Steffenhagen/August Wetzel: *Die Klosterbibliothek zu Bordesholm und die Gottorfer Bibliothek. Drei bibliographische Untersuchungen*, Kiel 1884, s. 87-111. Artiklerne udkom oprindeligt som: Emil Steffenhagen: *Die Klosterbibliothek zu Bordesholm und die Gottorfer Bibliothek. Zwei bibliographische Untersuchungen*, ZSHG 13, 1883, s. 65-142, og 14, 1884, s. 1-40, samt: August Wetzel: *Die Reste der Bordesholmer Bibliothek in Kopenhagen*, ZSHG 14, 1884, s. 41-140 (med fælles register til alle tre artikler s. 141-156). Bogudgaven adskiller sig kun fra de enkelte artikler ved at pagineringen af artiklerne er fortløbende; her citeres efter denne udgave. Håndskriftet af Håndskriftkatalogen på Universitetsbiblioteket i Kiel, som Steffenhagen lagde til grund for sit tryk, er ikke - som han angiver - det originale, men derimod en afskrift, udfærdiget af Olaus Henrich Møller (1715-1796) Originalen er ikke bevaret.

²⁷ En oversigt findes hos Merckens 1982 (note 9), s.55, med et supplement hos Merckens 1988 (note 9).

²⁸ Aftrykt hos Norvin 1916 (note 2), s.250-252.

Af Gottorperbibliotekets ældre bogkataloger er kun to alfabetiske fagkataloger bevaret, som var i brug i hvert fald indtil 1688.²⁹ Da den ene af dem fortegner de teologiske bøger, er det muligt, i hvert fald delvis, at lukke det hul, som det manglende Pechlinske Theologica-katalog har forårsaget. Fra et senere tidspunkt findes de kataloger, hvis udarbejdelse påbegyndtes af arkivsekretær Eschel Lohmann (død 1737), efter at han i 1732 - efter skaderne forårsaget af Den store nordiske Krig og efter at samlingen var blevet misligholdt gennem to årtier - var blevet overladt opgaven med at sikre bestandene i hertugerne af Gottorps arkiv og bibliotek og overføre dem til København.³⁰

Over de gottorpske håndskrifter findes der allerede fra før Pechlins tid fire fortegninger.³¹ Den ældste, som Heinrich Lindenbrog sammenstillede,³² må - selv om fortegnelsen hører til blandt hans private efterladte papirer - være blevet skrevet før Lindenbrog forlod sin stilling i 1633, og derfor i det store og hele afspejle samlingens omfang i de første femten år af hertug Frederik 3.s regeringstid. Her er registreret 57 græske og 126 latinske håndskrifter; blandt de græske optræder ganske vist også en *Liber Arabicus MS*.

Under et kort besøg på Gottorp Slot i maj 1650, optegnede den nederlandske filolog Nicolaus Heinsius 136 håndskrifter for sin ven Isaac Vossius, først og fremmest sådanne, som var af filologisk betydning, men han noterede sig dog også et håndskrevet eksemplar af Koranen, samt tilstedeværelsen af yderligere fem eller seks „Codices Arabici“. Olearius havde tilladt ham at lave disse optegnelser uden at informere hertugen herom, og var meget bekymret for, om hertugen pludselig ville dukke op i biblioteket, som han meget hyppigt („frequentissime“) gjorde.³³ Af lignende faglig interesse offentliggjorde Daniel Georg Morhof, professor i Kiel, i 1688 i sin berømte *Polyhistor*

²⁹ Merckens 1982 (note 9), s. 56 f.

³⁰ Norvin 1918 (note 2), s. 193-208 („Eschel Lohmanns catalogarbejde og flytningen til København“).

³¹ Kronologisk opført af Erik Petersen i Schartau (note 10), s. 473-475.

³² To håndskrifter af dette „Index librorum Manuscriptorum“, som befandt sig i Lindenbrogs efterladte papirer, hører til blandt de tab, Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg led under krigen. I dag må en afskrift udfærdiget af Robert Münzel (1859-1917) - ligeledes i Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg - tjene som erstatning. Afskriften er gengivet i sin helhed hos Eva Horváth: Marquard Gudes Gottorper Handschriften. Ein Beitrag zu ihrer Geschichte, *Wolfenbütteler Beiträge* 7, 1987, s. 125-165, her s. 148-165.

³³ Jf. F. F. Blok: *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden*, Delft 1949, s. 78 f.

en liste på omkring 40 græske og latinske håndskrifter, men tilføjede, at der ligeledes fandtes mange „Chimica“, krøniker over den tyske historie og „Historica“ med særlig forbindelse til hertugdømmernes historie; de orientalske håndskrifter nævnte han kun samlet.³⁴ Morhofs liste må være blevet til endnu før Marquard Gude blev afskediget, da den registrerer nogle håndskrifter, der senere befandt sig i Gudes besiddelse.

Ældre end Pechlins katalog er også den udaterede fortegnelse over gottorpske håndskrifter, som slesvigeren Ulrich Petersen (1656-1735) skrev, thi den registrerer ligeledes enkelte håndskrifter, som senere må have befundet sig blandt Gudes besiddelser. Petersen var på det tidspunkt, hvor Gude forlod Gottorp, ganske vist for ung til at kunne have arbejdet sig gennem hele bestanden af originale håndskrifter. Både opståelsestidspunktet for og troværdigheden af hans liste bør med andre ord undersøges nærmere. Listen er under alle omstændigheder af stor betydning, da den er den mest omfattende af dem alle. Den registrerer 554 numre i 442 bind; fra og med nr. 473 drejer det sig ganske vist om „Manuscripta, mestendels løse og ubundne, da de også er ukomplette“ („Manuscripta so meistentheils loß und ungebunden, weil auch unvollkommen“).³⁵

Yngre end Pechlins Håndskriftkatalog er de registranter, som blev oprettet, da Eschel Lohmann sendte håndskrifterne til København, hvor de blev modtaget af bibliotekar Bernhard Möllmann. Her er der registreret i alt 328 numre.³⁶

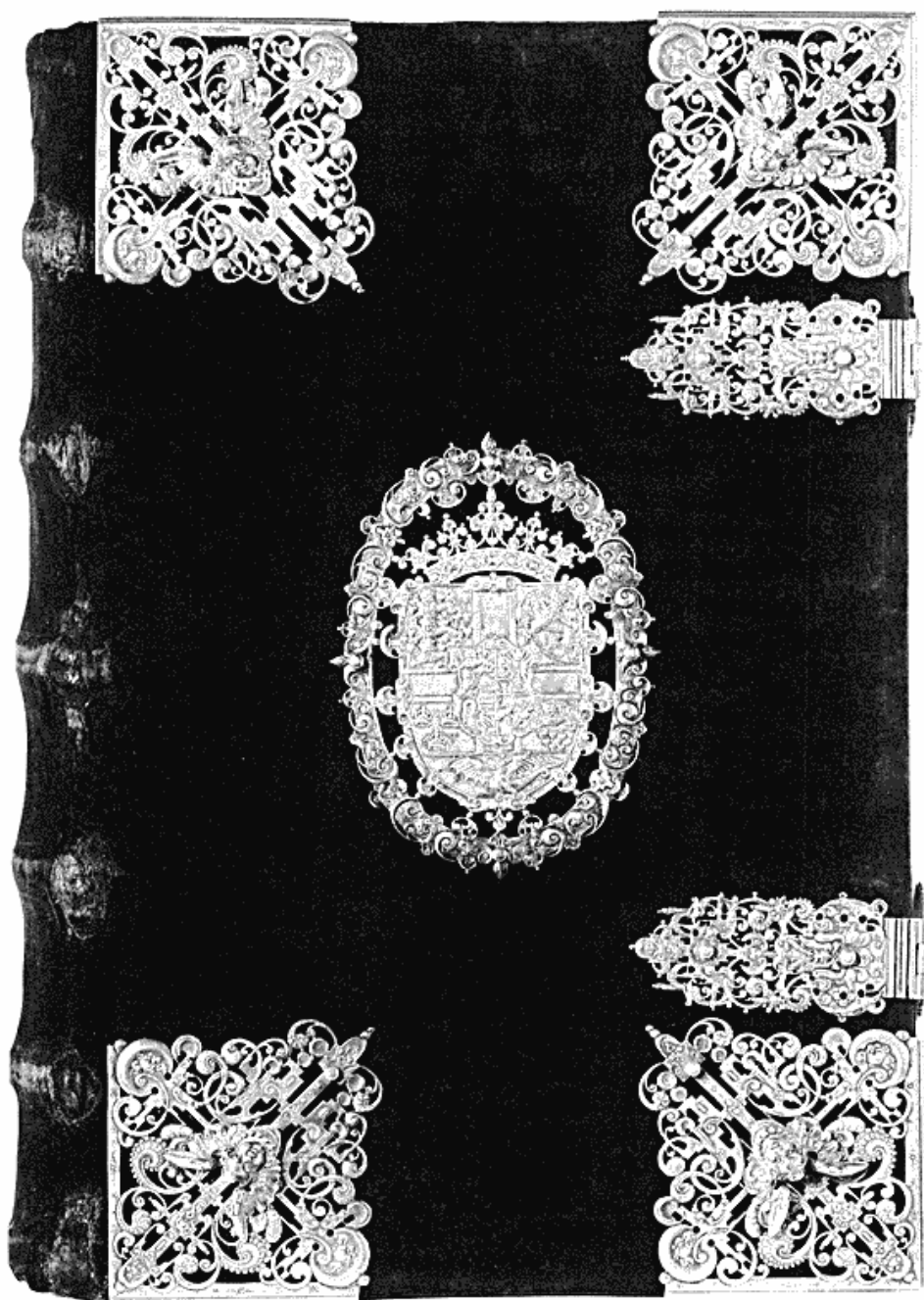
På grund af deres omfang og deres nøglestilling i overleveringen giver Johann Pechlins kataloger altså det mest omfattende billede af Gottorperbibliotekets omfang og indhold i de sidste år, det endnu var i vækst. Hvordan det udviklede sig frem til dette tidspunkt, lader sig af mangel på kilder kun fremstille i hovedtræk.

Udgangspunktet for en gennemgang af Gottorperbibliotekets historie danner den nævnte fortegnelse med de 667 titler, som blev udarbejdet efter hertug Philipps død i 1590. Da Philipp og hans ældre

³⁴ Her benyttet i anden, af Johannes Moller gennemsete udgave: Daniel Georg Morhof: *Polyhistor literarius, philosophicus et practicus*, 2. Aufl., Lübeck 1714, s. 66 f.

³⁵ Venligst meddelt af Erik Petersen (KB).

³⁶ Norvin 1918 (note 2), s. 199. I denne forsendelse befandt sig også Petersens fortegnelse, som Lohmann havde erhvervet ved en auktion over hans bøger og håndskrifter (se: s. 198 f.). Norvin nævner s. 206 yderligere 25 håndskrifter, som først blev sendt til København sammen med bøgerne i 1749.

Hertug Johann Adolfs og hustru Augustas bibel, Wittenberg 1584. Pragtbind af sort fløjl med sølvbeslag.

broder, Frederik 2., begge døde i en ung alder efter korte regeringsperioder, kan ingen af dem formodes at have ydet væsentlige bidrag til bibliotekets bestand. Fortegnelsen afspejler derfor formodentlig i alt væsentligt bogbestanden, som den så ud i slutningen af hertug Adolfs regeringstid i 1586. Dertil kom også de bøger, som hertugen af Gottorp havde arvet efter at hans ugifte broder, hertug Hans den Ældre, døde i Haderslev i 1580. Fortegnelsen siger ganske vist ikke så meget, da den kun af og til skelner mellem bøger og håndskrifter, savner enhver form for systematisk orden og ikke angiver hverken trykkested, udgivelsesår eller format, men den viser dog alligevel, at samlingen først og fremmest indeholdt teologiske, juridiske og historiske værker, som formodentlig for størstedelens vedkommende var trykt i Tyskland. Der optrådte naturligvis hyppigt latinske titler, men kun meget sjældent franske. De teologiske værker var næsten alle lutheransk orienterede, således at titelangivelsen „en papistisk bog“ (nr. 412) var tilstrækkelig til de øvrige tilfælde. På en muligvis calvinistisk oprindelse tyder kun omtalen af en fransk bibel (nr. 170) og af et fransk psalter (nr. 221). Af de kunstarter, som var af særlig betydning for hofkulturen i begyndelsen af den nyere tid, optrådte kun arkitekturen.³⁷ De moderne naturvidenskaber manglede fuldstændigt, og også opdagelsen af den oversøiske verden satte sig i første omgang kun spor i en „Descriptio Americae“ (nr. 153), en „Reisse nach Brasilien“ (nr. 287) og to „søkort“ (nr. 90 og nr. 461).^{37a}

At hertug Johann Adolf lige siden begyndelsen af sin regeringsperiode både købte bøger og fik dem foræret, viser dokumenter fra de endnu bevarede kammerregnskaber fra årene 1591-1598 og 1605, som Harry Schmidt har offentliggjort.³⁸ Her bliver det tydeligt, at hertugens vigtigste boghandler dengang var Laurentz Albrecht i Lübeck, selv om man også gjorde anskaffelser ved messen i Frankfurt. Livlæge Matthias Carnarius (død 1620)³⁹ købte først og fremmest ind for her-

³⁷ „Vitruvius de Architectura“ (nr. 473). „Ein Niderlendische Buch von Baumeisterei“ (nr. 518). „Gualterus Riuius von der Baumeisterei“ (nr. 530).

^{37a} Sandsynligvis bogen *De Seekarte ost unde west to segelen*, trykt i Hamborg 1571 og 1577 samt i Lübeck 1575 og 1588. Et af eksemplarerne er opført i katalogen over dubletterne, som i 1688 gik over fra Gottorp til universitetsbiblioteket i Kiel, hvor det brændte under Anden Verdenskrig. Venligst meddelt af Wolfgang Merckens.

³⁸ Schmidt (note 15), s. 38-46. Kammerregnskaberne for årene 1599-1604 og 1606-1619 er ikke bevaret.

³⁹ Andresen/Stephan (note 17), II, s.29 og 316. Schmidt (note 15), s. 51-53.

tugen i Hamborg og på markedet i Kiel, det såkaldte omslag; han tildelede også opgaverne til bogbinderne Hans von Deventer og Antonius Wegener i Slesvig samt til Gerdt Brinckmann i Husum.⁴⁰ Han var, også selv om det ikke fremgår af hans bestallinger, for en tid ved siden af sit hovedhverv en slags hertugelig bibliotekar.

I fortegnelsen fra 1590 er der intet, der tyder på at der allerede dengang skulle have eksisteret to delsamlinger, der senere skulle komme til at høre blandt bibliotekets største skatte: håndskrifterne og inkunablerne, der havde været ejet af klostre, og håndskrifterne af værker af græske og romerske forfattere. Norvins angivelse af, at „grundbestanden“ i Gottorperbiblioteket udgjordes af bøger fra de sækulariserede klostre Bordesholm og Cismar samt Lygum Kloster,⁴¹ stemmer altså ikke, ja allerede hans opfattelse af overdragelsestidspunktet må være ukorrekt. Men også med hensyn til omfanget af samlingerne må Norvins angivelse korrigeres. Faktisk foreligger der vidnesbyrd om, at Lygum Kloster havde et „liberey“,⁴² men indtil nu er det eneste, man kender til indholdet af dette bibliotek, et enkelt håndskrift fra det trettende århundrede, som superintendent Jacob Fabricius d.Æ. fra Gottorp i 1593 i en byttehandel afstod til pastor Albert Meyer i Lindholm, og som derefter på et ukendt tidspunkt havnede i Gottorperbiblioteket og senere i København.⁴³ Det er altså ikke sandsynligt, at biblioteket i Lygum Kloster skulle være blevet overført i sin helhed eller delvis til Gottorp.

Bedst udforsket er biblioteket i Bordesholm Kloster,⁴⁴ hvis ældste katalog stammer fra år 1488. Den første tid efter sækulariseringen blev biblioteket, hvor det var, og blev til bibliotek for det „Paedagogium“, som hertug Hans d.Æ. fra Haderslev i 1566 indrettede i klostret, og overgik med dette i 1580 til gottorpernes besiddelse. Da amtsskriveren fra Bordesholm efter hertug Johann Adolfs død i 1616 fik til opgave at

⁴⁰ Schmidt (note 15), s. 47-50. Hans von Deventer nævnes sidste gang i august 1597, Wegener nævnes i marts 1598 for første gang.

⁴¹ Norvin 1916 (note 2), s. 31; tilsvarende allerede Werlauff (note 1), s.159.

⁴² Schmidt (note 15), s. 37.

⁴³ GkS 1364-4°; jf. Steffenhagen/Wetzel (note 26), s. 92 f., Jørgensen 1926 (note 3), s. 60-62.

⁴⁴ H[enning] Ratjen: *Zur Geschichte der Kieler Universitätsbibliothek*, I-II [med fortløbende sidetælling], Kiel 1862/1863 (Schriften der Universität zu Kiel 9, 1862, VI.2, u. 10, 1863, VI.2), med beskrivelser af 135 inkunabel- og 121 håndskriftsbind. Steffenhagen/Wetzel (note 26).

udarbejde en fortegnelse over bibliotekets indhold, meddelte han - ifølge en notits gjort af en af hans samtidige - hoffet, at „ikke blot mange, men de bedste bøger er blevet overført til det Gottorpske Bibliotek, mens Heinrich Lindenbrog var bibliotekar dér“ (daß „viele und zwar die besten Bücher in die Gottorfische Bibliothek transferiert wurden, als Hinrich Lindenbruch daselbst Bibliothecarius gewesen“).⁴⁵ Den øvrige bestand, eller det der var tilbage af den efter længere tids misligholdelse, kom til Kiel, da hertug Christian Albrecht i 1655 opløste „Paedagogium“, for med indtjeningen derfra at kunne finansiere det ny universitet. Bøgerne fra „Paedagogium“ kom til at danne „grundstammen i hele samlingen“⁴⁶ i universitetsbiblioteket. De bind, Lindenbrog havde rekvireret til Gottorp, forblev dér, og endte derfor i København. Her findes der idag endnu femten eller seksten af de håndskrifter, der oprindeligt kom fra Bordesholm, og som også optræder i de gottorpske registranter,⁴⁷ samt otte inkunabler fra Bordesholm, som formodentlig ligeledes er kommet via Gottorp.⁴⁸ Blandt disse findes der eksemplarer, som må have vakt den største begejstring hos en filolog som Heinrich Lindenbrog, for eksempel Flavius Josephus' værker, Lukans *Pharsalia* eller Sallusts to værker om Catilinas sammensværgelse og om krigen mod kong Jugurtha, alle i håndskrifter fra det tolvte århundrede.⁴⁹ Gottorperne kunne være stolte af sådanne erhvervelser fra Bordesholm, men mængden af dem var dog

⁴⁵ Ratjen (note 44), s. 6. Beretningen blev skrevet, mens Lindenbrog endnu gjorde tjeneste. Muligvis skal man læse „geworden“ i stedet for „gewesen“.

⁴⁶ Ratjen (note 44), s. 5. Derudover skænkede hertugen sin onkels - biskop Hans af Lübeck (1606-1655) - bibliotek; s. 117. Fortegnelsen over denne samling er bevaret: LAS, Abt. 47, nr. 2074. Jf. også Rudolf Bülck: *Geschichte der Kieler Universitätsbibliothek*, Eutin 1960, S. 4.

⁴⁷ Ifølge Jørgensen 1926 (note 3): GkS 33-2°, GkS 156-2°, GkS 1312-4° (oprindeligt vedhæftet: GkS 2159-4°), GkS 1336-4° (oprindeligt sammenbundet med GkS 1359-4°, GkS 1367-4° og Inc. 3389), GkS 1571-4°, GkS 1634-4°, GkS 1905-4°, GkS 1910-4°, GkS 2000-4°, GkS 2019-4°, GkS 3468-8° og GkS 3560-8°. Muligvis stammer også GkS 11-2° fra Bordesholm: Steffenhagen/Wetzel (note 26), s. 90; Afbildninger: *Gottorf I*, s. 327 og 436. - Yderligere fem håndskrifter fra Bordesholm er åbenbart kommet til København ad andre veje, et af dem fra universitetsbiblioteket i Kiel (NkS 275-4°).

⁴⁸ Ifølge Madsen (note 4): Inc. 160, 913, 2372, 3181, 3210, 3924, 4202). Inc. 3389 mangler henvisning til proveniensens fra Bordesholm (jf. note 47). Yderligere to inkunabler fra Bordesholm er kommet i Det Kongelige Bibliotek fra Thotts Samling (Inc. 724 og 3568).

⁴⁹ GkS 156-2°, GkS 2019-4° og GkS 3560-8°.

tilsammen langt fra stor nok til, at man ville kunne betragte dem som grundstammen i hofbiblioteket.

Anderledes forholdt det sig med klostret Cismars bibliotek. Det Kongelige Bibliotek ejer i dag 110 latinske håndskrifter og 149 inkunabler, som stammer fra Cismar, og derefter var på Gottorp.⁵⁰ Der findes ingen katalog over bøgerne i klosterbiblioteket, og der har indtil videre overhovedet ikke været forsket i det. Derfor er det ikke muligt at sige noget som helst om dets oprindelige omfang, men det kan formodes, at det var tilnærmelsesvis komplet, da det blev overført til Gottorp. Hvornår dette er sket, har man ingen vidnesbyrd om, men ligesom med bindene fra Bordesholm må det have været i de første år, efter at Lindenbrog begyndte sin tjeneste, for den ovenfor omtalte registrant over Gottorperbibliotekets håndskrifter, som Lindenbrog udarbejdede mens han gjorde tjeneste ved biblioteket, nævner også en lang række af forhenværende Cismar-eksemplarer. Alt i alt var denne samling så stor, at man afgjort kan kalde den en del af grundbestanden i Gottorperbiblioteket; rent faktisk stammer næsten en tredjedel af alle de håndskrifter, der kom til København fra Gottorp, oprindeligt fra Cismar.

Ganske vist var teologien langt mere dominerende i dette klosterbibliotek end i samlingen fra Bordesholm, og Heinrich Lindenbrog, uddannet som filolog i den senhumanistiske ånd, har derfor nok ikke taget denne samling til sit hjerte i så høj grad som den - ganske vist mindre omfangsrige - samling af håndskrifter, som var i hans yngre broder Friedrich Lindensbros (1573-1648) besiddelse⁵¹, og fra hvilken der idag endnu findes 21 græske og 34 latinske håndskrifter bevaret, som oprindeligt befandt sig i Gottorperbiblioteket.⁵² De havde en ær-

⁵⁰ Jf. proveniensangivelserne i registeret hos hhv. Jørgensen 1926 (note 3) og Madsen (note 4).

⁵¹ Jf. Jørgensen 1921 (note 5). Eva Horváth: *Bibliotheken und Gelehrte im alten Hamburg*. Ausstellung der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg anlässlich ihres 500jährigen Bestehens, Hamburg 1979, s. 32-45 („Die Bibliothek Lindenbrog“).

⁵² Græske håndskrifter: 15 påvist i Wolfenbüttel hos Horváth 1987 (note 32; yderligere to, der er optegnet der, lader ikke formode nogen forbindelse til Gottorp), seks i KB hos Schartau (note 10). - Latinske håndskrifter: 6 påvist i Wolfenbüttel hos Horváth 1987 (note 32), 27 hos Jørgensen 1926 (note 3), her derudover et ikke-identificeret: GkS 494-2° betegnes som „Liber Friderici Philyraeni“ - fra det græske ord *philyra* = lindetræ. Også de to håndskrifter GkS 181-2° og GkS 1352-2°, der begge stammer fra Paris, og begge er fra det 12. århundrede, er muligvis kommet til Gottorp via Friedrich Lindenbrog. De optræder begge i hans broders fortegnelse over håndskrifter.

værdig alder, som f.eks. håndskriftet af Flavius Josephus' *Antiquitates* (8./9. århundrede),⁵³ overleverede klassiske tekster fra den romerske antik som Ovids *Fasti* (12. århundrede) eller Senecas *Epistulae* (13. århundrede),⁵⁴ eller de indeholdt, ovenikøbet i form af meget gamle håndskrifter, kilder til de germanske folks historie såsom Langobardernes historie af Paulus Diaconus (9./10. århundrede) eller en samling i karolingisk tid kodificeret germansk folkeret (9. århundrede).⁵⁵ Ikke så få af disse håndskrifter havde Friedrich Lindembrog vel næppe erhvervet sig på ærlig vis, men har - som det siges i tilfældet med det parisiske kloster St. Victor - misbrugt ejerens tillid til at stjæle særligt værdifulde eksemplarer.⁵⁶ Han og hans omtrent jævnaldrene ven fra Hamborg, Johann von Wowern, blev i en senere parisisk rapport vel ikke helt uden årsag kaldt „les Corsaires de Hambourg“.⁵⁷ Da Wowern deltog aktivt i erhvervelsen af Lindembrogs håndskrifter til Gottorperbiblioteket, er det fuldstændigt usansynligt, at man ikke skulle have haft kendskab til det ved hoffet, men man tog det ikke til efterretning, og skjulte heller ikke skattene for de besøgende. Et par årtier senere var man dog så uforsigtig selv at gøre en passioneret samler, nemlig Marquard Gude, til bibliotekar. Da hans håndskriftssamling efter hans død blev solgt til Wolfenbüttel, viste der sig også at være at femten græske og seks latinske håndskrifter fra Gottorpersamlingen i den⁵⁸ - altså eksemplarer, som var gået igennem Friedrich Lindembrogs hænder, eller var blevet indført i hans broders håndskriftkataloger.

At Cismar-biblioteket, værdifulde dele af Bordesholmer samlingen og Friedrich Lindembrogs håndskrifter kunne hentes til Gottorp, skyldes formodentlig mindre Heinrich Lindembrogs handlekraft end den netop omtalte Johann von Wowern (1574/75-1612).⁵⁹ Han var blevet

⁵³ GKS 157-2°.

⁵⁴ GKS 2011-4° og GKS 1906-4°.

⁵⁵ GKS 2158-4° og GKS 1943-4°.

⁵⁶ Jf. Jørgensen 1921 (note 5). I ældre afhandlinger er det altid Heinrich Lindembrog, der beskyldes for håndskriftstyveriet. Ellen Jørgensen påviser imidlertid, at beskyldningen med ret stor sikkerhed er forkert, da der ikke er nævnt noget fornavn i den ældste kilde.

⁵⁷ Jørgensen 1921 (note 5), s. 135.

⁵⁸ Jf. Horváth 1987 (note 32) samt note 52. Enkelte andre forhenværende Gottorperhåndskrifter blev i 1777 erhvervet til Det Kongelige Bibliotek med hamborgfilologen Johann Albert Fabricius' (1668-1736) samling. Fabricius har formodentlig købt dem fra Gudes efterladte papirer. Jf. Schartau (note 10), s. 498, 504, 506, 527, 532-534.

⁵⁹ Jf. BLSHL IV, s. 241-243.

uddannet til filolog i Nederlandene, besad på samme tid den fuldendte hofmands sproglige og samfundsmæssige smidighed og blev efter 1608 den mest indflydelsesrige mand ved Hertug Johann Adolfs hof. Han var et magtmenneske, men dyrkede dog fortsat sine humanistiske interesser. Da hertugen i 1610, velsagtens på tilskyndelse fra Wowern, ansatte Heinrich Lindenbrog som bibliotekar, blev hans beføjelser afgørende formindskede i bestallingsdokumentet, for dér stod der: „Hvad angår inkøb af bøger, så skal dette i fremtiden være betroet vores rådsmænd Johannes von Wowern, således at ingen bog eller noget materiale for fremtiden skal kunne bestilles eller købes ind uden dennes viden og billigelse“ („Waß die einkauffungh der bücher belangeth Soll dieselbe unserm Rhathe Johanni von Wowern inß kunftige mit anbetrawet sein, Also daß hinfurter kein buch noch einige materia ohne deßen sonderbahren Vorwißen undt mitbeliebungh von yemanden verschrieben, bestelleth oder eingekauffet werden soll“).⁶⁰ Wowern fik dog kun knap halvandet år til at tage sig af bibliotekets udbygning, thi han døde allerede i marts 1612. I sit testamente, som han skrev få dage før sin død,⁶¹ testamenterede han sin private bogsamling til hertug Johann Adolf, men bad om, at den måtte blive holdt sammen i et eget rum, uden at dubletterne blev udskilt, og at den blev opstillet i den orden, han havde angivet. At dette ønske blev efterkommet, fremgår af de bevarede alfabetiske fagkataloger fra Gottorperbiblioteket, thi dér er bindene fra Wowern forsynet med deres egen signatur.⁶² Der er ikke bevaret nogen katalog over den testamenterede bogsamling, men ved systematisk at undersøge fagkatalogerne ville det være muligt at rekonstruere den. Ved den foreløbige gennemgang af de to ældre fagkataloger, som Wolfgang Merckens foretog, viste det sig, at Johann von Wowern besad mere end 400 teologiske og 56 historiske værker. Da man desuden må antage, at heller ikke antallet af græske, romerske og nylatinske forfattere samt filologiske publikationer tilegnet disse kan have været ringe, er det muligt at udtale, at Wowerns gave betød en værdifuld forøgelse af Gottorperbiblioteket.

Så godt som intet er kendt om udviklingen i bestanden i de første

⁶⁰ Hertug Johann Adolfs bestallingsbog 1591-1616 (LAS, Abt. 7, nr. 226), bl. 479. Jf. Norvin 1916 (note 2), s. 23.

⁶¹ LAS, Abt. 7, i nr. 274. Tryk hos Johann Friedrich Noodt: *Beiträge zur Erläuterung der ... Historie der Herzogthümer Schleswig und Holstein*, Bd. 1, Hamburg 1744-1748, s. 503-538.

⁶² Merckens 1982 (note 9), s. 60-62.

årtier efter Wowerns død, thi fra 1605 til 1619 mangler kammerregnskaberne helt, og fra 1620 er der i lange perioder kun bevaret årsopgørelserne, fra hvilke man kan se, hvilke beløb der årligt blev givet ud til bøger - til dels på grundlag af regninger fra tidligere år - men bilagene, d.v.s. de udspecificerede regninger fra boghandlere og bogbindere, mangler. William Norvin har sammenfattet, hvad der således er muligt at finde af oplysninger om Heinrich Lindenbrogs virke de sidste tretten år og om hele Johannes Latendorffs embedsperiode.⁶³ Det var ikke store summer, der blev givet ud: i Lindenbrogs tid var udgiften på 353 rigsdaler i 1623 den største, men den var atypisk, for den næststørste udgift i år 1629 var på 84 rigsdaler, og i Latendorffs embedsperiode var de tilsvarende tal 213 og 183 rigsdaler for henholdsvis år 1624 og år 1649. En vigtig forøgelse, som ikke umiddelbart kunne aflæses af kammerregnskaberne, betød de orientalske håndskrifter, som Olearius i 1639 medbragte fra gesandtskabet til Isfahan, og som Nicolaus Heinsius så nogle af.⁶⁴

Den kildemæssige situation er i alt væsentligt uforandret for årene 1649-1671, hvor Adam Olearius ledede biblioteket, selv om regnskabsbilagene nu er bevaret for enkelte års vedkommende, f. eks. for 1654. Dette hul i overleveringen er så meget mere beklageligt, som Caspar Danckwerth i 1652 beretter om hertug Frederik 3.: „I nyere tid, nemlig da den nuværende bibliotekar og hofmatematiker Magister Adam Olearius tiltrådte, og ved dennes virke og ufortrødne flid, har hans højbårne Fyrstelige Majestæt ladet det fyrstelige bibliotek indrette helt anderledes, end det førhen var, ladet gemakkerne fint udsmykke, ladet bøgerne ordne i bestemte klasser og grupper og desuden ladet oprette nye kataloger. Idet hans Fyrstelige Majestæt ikke blot har ladet indkøbe et betragteligt antal nye bøger, men lader det fortsætte med et sådant årligt indkøb“ („Es haben auch newlicher Zeit hochstged[achte] Ihr. Fürstl. Durchl. und zwar bey Antretung des jetzigen Bibliothecarii und HoffMathematici, M. Adami Oleariis Bedienung und durch dessen unverdrossen Fleiß die Fürstl. Bibliothecam gantz anderst / als sie vorhin gewesen / einrichten / die Gemächer fein außzieren / Die Bücher in gewisse Classes und Cammern verordnen / und darüber neue Catalogos auffrichten lassen. Allermassen dann S. Fürstl. Durchl. nicht allein eine zeithero eine ziembliche Anzahl

⁶³ Norvin 1916 (note 2), s. 33-35.

⁶⁴ Jf. *Gottorf I*, s. 564 f.

newer Bücher zukauffen / und mit solcher Zukauffung jährlich ferner verfahren läst“).⁶⁵ Det samlede tal for bogkøb (nu inklusive udgifterne til bogbinderarbejder) var faktisk betydeligt højere end nogen sinde tidligere.⁶⁶ Toppen blev nået i årene 1657 og 1656 med henholdsvis 921 og 541 rigsdaler, og i yderligere syv år var beløbet på over 250 rigsdaler. Indeholdt i det usædvanligt høje beløb for året 1657 var 300 rigsdaler for håndskrifter fra juristen Martin Böckel i Lübeck. Det ville være rart, om man vidste noget mere præcist om såvel disse håndskrifter som om de bøger, man erhvervede, for i det sidste årti af Latendorffs embedsperiode og i Olearius' tid som bibliotekar er der sikkert blevet anskaffet mange værker, som var nødvendige for den lærde bibliotekars videnskabelige arbejder, eller som stod i forbindelse dermed: geografi og rejseberetninger til publikationen af de rejseberetninger, som Olearius forfattede eller offentliggjorde,⁶⁷ astronomi til arbejdet på Gottorper Globus og Sphaera Copernicana,⁶⁸ hertil den juridiske litteratur, som de hertugelige rådmænd havde brug for. En undersøgelse af Pechlins kataloger ville nok give nærmere oplysninger, fordi publikationsårene er angivet, og man kan antage, at netop videnskabelige nye udgivelser blev erhvervet uden alt for stor forsinkelse.

I hvert af de første år af Marquard Gudes embedsperiode blev der givet mindre end 100 rigsdaler ud på biblioteket,⁶⁹ og fra 1676 af og indtil 1680 ophørte udgifterne til bøger fuldstændigt, da hertug Christian Albrecht drog til Hamborg i eksil på grund af stridigheder med kongen. I de følgende år fra 1681 til 1686, hvor August Heyder passede

⁶⁵ *Neue Landesbeschreibung Der zwey Hertzogthümer Schleswich vnd Holstein, zusambt vielen dabey gehörigen Newen LandCarten*, die ... von ... Johanne Mejero ... elaborirt, Durch Casparum Danckwerth D. Zusammen getragen vnd Verfertigt, u. st. 1652, s. 110.

⁶⁶ Norvin 1916 (note 2), s. 35 f.

⁶⁷ Sammenlign efterordene til hhv. Olearius 1971 (note 21) og til Jürgen Andersen/Volquard Iversen: *Orientalische Reise-Beschreibungen*. In der Bearbeitung von Adam Olearius, Schleswig 1669, hrsg. von Dieter Lohmeier, Tübingen 1980 (*Deutsche Neudrucke. Reihe: Barock*, bd. 27).

⁶⁸ Jf. Gottorf I, s. 367-373 og 598 f. Mere udførligt: Gottorf im Glanz des Barock (note 12), IV: Felix Lühning: *Der Gottorfer Globus und das Globushaus im ‚Newen Werck‘. Dokumentation und Rekonstruktion eines frühbarocken Welttheaters. Samme: Das ganze Universum auf einen Blick. Die Gottorfer ‚Sphaera Copernicana‘ von Andreas Bösch*, *Nordelbingen* 60, 1991, S. 17-59.

⁶⁹ Norvin 1916 (note 2), s. 36 f.

biblioteket, blev der trods alt igen givet 513 rigsdaler ud på biblioteket, og i Christian Albrechts sidste otte år indtil 1694 kunne Johann Nicolaus Pechlin købe bøger for ialt 1326 rigsdaler.⁷⁰ Desuden kom den hertugelige råd Andreas Ulckens (1645-1688) bøger ind i biblioteket som testamentarisk gave.⁷¹ Der er dog intet bekendt om denne donations omfang.

Hertug Frederik 4. havde tydeligvis ingen interesse for bøger, for i hans regeringsår 1695-1702 er der kun dokumenteret udgifter for biblioteket på ialt 441 rigsdaler, hvoraf 324 endnu gik til indkøb fra året 1694.⁷² Under hertug Carl Frederik ændrer dette sig igen, thi Johann Pechlin gav 1706-1711 igen betydelige summer ud på biblioteket: ialt 1501 rigsdaler, deraf hele 715 rigsdaler i 1710.⁷³ I juni 1710 udstedte den hertugelige regering også forordninger, ifølge hvilke regeringskollegierne skulle aflevere alle deres tryk i to eksemplarer til det hertugelige bibliotek, universitetet i Kiel alle disputater, taler og øvrige „actus academici“ og de gottorpske trykkere alle deres tryk.⁷⁴

For de sidste årtier af Gottorperbibliotekets eksistens er den kildemæssige situation bedre end for de tidligere år, thi fra 1681 er også de fleste af de udspecificerede regninger fra boghandlere og bogtrykkere bevarede; de udgjorde bilag til kammerregnskaberne, og flere af dem er offentliggjort af Norvin.⁷⁵ De bekræfter frem for alt i enkeltheder, hvad der også allerede fremgik af årsopgørelserne: at hertugerne og deres bibliotekarer først og fremmest samarbejdede med boghandlere i Hamborg, og hver især havde to til tre bogbindere fra Slesvig til at arbejde for sig.⁷⁶ At de i øvrigt ikke kun erhvervede nyudgivelser, men også gjorde brug af bogauktioner, beviser en regning fra året 1681 på bøger fra den københavnske teolog Hans Wandals (1624-1675) dødsbo.⁷⁷

Pechlins pladskatalog fra året 1709 opregner 8224 titler i 9758 bind.

⁷⁰ Norvin 1916 (note 2), s. 254.

⁷¹ Johannes Møller: *Cimbria literata*, I-III, 1744, I, s. 699.

⁷² Norvin 1916 (note 2), s. 254.

⁷³ Norvin 1916 (note 2), s. 255.

⁷⁴ Werlauff (note 1), s. 160.

⁷⁵ Norvin 1916 (note 2), s. 146-161 og 234-250.

⁷⁶ Sammenlign navnene på boghandlerne hos Norvin 1916 (note 2), s. 37 og 255; bogbindernes s. 34, 35, 36, 235-250.

⁷⁷ Norvin 1916 (note 2), s. 147 f. Wandal optræder her ‚latiniseret‘ som Johannes Wandalinus.

Dertil kommer yderligere 69 titler i 78 bind, som blev erhvervet i 1709 og 1710. Den af Pechlin registrerede bestand i Gottorperbiblioteket omfattede således i alt 8293 titler i 9836 bind. Disse tal er imidlertid kun omtrentlige, da sammenbundne titler langt fra altid er registreret som sådanne i katalogen,⁷⁸ mens det på den anden side ofte er tvivlsomt, om angivelser som „vol. 3“, „tom. 2“ eller „IV Theile“ angiver antallet af bind eller antallet af dele bundet sammen i et bind.⁷⁹ Derudover er der ca. 10 titler, som uden tvivl har været samlebind for et ukendt antal mindre skrifter (overvejende i kvartformat), f.eks. „Tractatum Theologicorum variorum vol. VI“,⁸⁰ „Unterschiedl: Historische Tractägen von unterschiedenen Autoribus“⁸¹ eller, anført efter hinanden blandt erhvervelserne fra 1710, „Scripta varia inter regem et Ducem de 1695 usq. 1700“ og „Ein Band von allerhand Staats Sachen“.⁸² Men der har formodentlig været flere af sådanne samlebind, for da Eschel Lohmann i 1737 berettede om sit arbejde i København, sagde han, at han af de teologiske bøger havde katalogiseret omkring 1000 folianter, og han tilføjede: „med kvarterne, oktaverne og duodeserne, hvor der ofte er mange stykker i ét bind, vil der være mere at gøre“ („mit den Quarten, Octaven und Duodecen, wo mannichmal viele piecen in einem bande sind, wird es mehr zuthun geben“).⁸³ Desuden mangler i katalogerne, med enkelte undtagelser, hele den samling af lejlighedsskrifter (ligprædikener, sørgeoder, bryllupsdigte, hyldestvers), som der naturligvis har været ved hoffet i Gottorp, og som man uden tvivl også er blevet forsynet med fra andre hoffer, som man stod sig godt med. Også disse tryk må have haft deres plads i biblioteket. Endelig må man også være opmærksom på, at Pechlins pladskatalog ikke registrerer de bind, der stammede fra Wowerns bibliotek, da de var opstillet for sig selv. Alene på grund af dem må bibliotekets samlede antal bøger have været mindst 500 mere. Man må altså regne med

⁷⁸ Jf. note 148.

⁷⁹ „vol.“ betyder vel nogenlunde konsekvent antallet af bind, medens „tom.“ tilsyneladende varierer i betydning, men nok overvejende betegner dele, ikke bind.

⁸⁰ *Catalogus Bibliothecae Gottorphiensis* (herefter forkortet: Pechlin 1709). Håndskrift i Niedersächsische Landesbibliothek Oldenburg (kopi i KBs håndskriftsamling: 1996/133) bl. 12r.

⁸¹ Pechlin 1709, bl. 148r.

⁸² Norvin 1916 (note 2), s. 252.

⁸³ Norvin 1918 (note 2), s. 201.

i alt noget over 10.000 bind. Det svarer i størrelsesorden også til Norvins angivelse af, at der i 1749 blev transporteret i alt 9927 bøger til København fra Gottorp.⁸⁴ Med hensyn til antallet af titler derimod kan man ikke komme med noget blot tilnærmelsesvis pålideligt bud.

Blandt de bind, som Pechlins pladskatalog fortegner, er også omkring et dusin udtrykkeligt angivet som håndskrifter, og som man derfor kan skelne fra inkunablerne (blandt hvilke de almindeligvis står), og som overvejende er registreret uden udgivelsessted og -år. Dertil kommer yderligere den bestand på 297 eksemplarer, som er fortegnet i Pechlins håndskriftkatalog fra 1707, og som tilsyneladende ligeledes har været opstillet særskilt. Heller ikke dette tal er iøvrigt en sikker størrelse, for en sammenligning af oplysningerne i de forskellige håndskriftsfortegnelser gør det klart, at Pechlins ikke er komplet. Mere pålidelig er nok Norvins angivelse af, at der fra 1735 kom i alt 353 håndskrifter til København fra Gottorp.⁸⁵

Samlingernes vækst, som uden tvivl allerede var årsagen til at hertug Johann Adolf i 1606 lod biblioteket flytte ud af de fyrstelige gemakker og i stedet anbragte det i tre egne sale, var også årsag til endnu en flytning af bøgerne inden for slottets mure. De „tre store hvælvinger, der stødte op mod hinanden,“ havde ligget i slottets sydøstlige hjørne. Her havde Adam Olearius omkring år 1650 foretaget den af Danckwerth lovpriste nyordning af bøgerne, men halvandet årti senere slog pladsen til bøgerne åbenbart ikke længere til (hvilket formodentlig også gælder for kunstkammeret, der var placeret i lokalerne tættest på biblioteket, og hvis bestand ligeledes voksede), for i 1667 blev begge samlinger flyttet til slottets sydvestlige del. Biblioteket rykkede ved den lejlighed ind i den gotiske sal, som også bevarede, da slottets sydfløj blev bygget om under hertug Frederik 4.

Omkring to tredjedele af de bøger, der er fortegnet i Pechlins pladskatalog, var opstillet efter emne, mens omkring en tredjedel ikke var det. Denne tredjedel optræder i katalogen uden videre emnemæssig differentiering under betegnelsen: „Under bordet“ („Unter dem Tisch“). Wolfgang Merckens skriver herom: „Dette bord må man forestille sig som et midt i salen stående bredt skab på højde med et bord, som på begge sider var forsynet med åbne eller lukkelige fag. Da bøgerne 'under bordet' udgjorde fjorten grupper, befandt der sig vel-

⁸⁴ Norvin 1918 (note 2), s. 206.

⁸⁵ Jf. note 36.

sagtens syv skabsfag på hver side. Her blev alle storformater opbevaret, som atlanter, tavleværker og ‚billedbøger‘, som biblioteket var rigt på.⁸⁶ Desuden stod næsten alle inkunabler åbenbart her. Hertil kom yderligere de dele af samlingen, som overhovedet ikke er opregnet i Pechlins pladskatalog: de fleste håndskrifter og hele Wowerns bibliotek.

Gottorperbibliotekets grundlæggende ordensprincip var - foruden den sædvanlige opstilling efter formater - den fagmæssige opdeling efter de fire fakulteter ved de samtidige universiteter. Den kommer tydeligst til udtryk i den måde, Pechlins fire alfabetiske fagkataloger er udarbejdet efter, da disse omfatter hele bestanden, inklusive Wowerns bibliotek. Men såvel disse fagkataloger som pladskatalogen afspejler et tidstypisk problem: ganske som det gamle artistfakultet, der i middelalderen havde udgjort det fælles, mere eller mindre propædeutiske indgangstrin til de tre højere fakulteter - teologi, jura og medicin -, i begyndelsen af nyere tid udviklede sig til et eget filosofisk fakultet og gjorde sig selvstændigt med sin egen kanon af fag, således skabte det også vanskeligheder at opdele den tilsvarende del af biblioteket. Samlingen, der var systematisk opstillet, var på Pechlins tid opdelt i 19 emnegrupper, og af disse omfattede alene otte de områder, der blev behandlet ved det filosofiske fakultet.⁸⁷ I spidsen af hele opstillingen stod teologien, som var opdelt i lutherske (1,2), reformerte (3) og katolske (4) skrifter, foruden orientalske sprog (5) og kirkehistorie (6). Der fulgte så - uden at man ændrede den indholdsmæssige betegnelse - fire emnegrupper med juridiske bøger (7-10) og en emnegruppe for de medicinske bøger (12). De øvrige otte emnegrupper havde ikke noget fælles overbegreb, men deltes i „Libri Genealogici, Chronologici et Rei literariae“ (11), „Libri Oratorum, Poetarum, Lexicographorum et Philosophorum item et Criticorum“ (13), „Libri Mathematici“ (14, 15), „Libri Physici“ (16), „Libri Gallici, Italici et aliorum“ (17) foruden „Libri Historici“ (18) og „Libri Geographici“ (19)

Adam Olearius havde ved nyindretningen af biblioteket omkring 1650 givet biblioteket sit eget, højst usædvanlige signatursystem. Det bestod for den systematisk opstillede del af samlingens vedkommende af dyrekredsens tolv stjernebilleder, startende med vædderen og endende med fiskene, og for bøgerne ‚under bordets‘ vedkom-

⁸⁶ Merckens 1982 (note 9), s. 57 f.

⁸⁷ Jf. oversigten hos Merckens 1982 (note 9), s. 59.

mende bestod det af astrologiens syv planeter: saturn, jupiter, mars, solen, venus, merkur og månen, som var betegnelser for hyldefagene. Hertil kom bogstaver for de enkelte hylde; særlige signaturer for de enkelte bind fandtes endnu ikke. Signatursystemet blev fortsat benyttet, også efter at biblioteket var flyttet ind i den gotiske hal, og dets krav om at være et universelt system blev yderligere understreget ved at *Sphaera Copernicana*, den astronomiske model af verden, blev opstillet i selve biblioteksrummet.

Olearius må i det mindste ved nyindretningen af biblioteket omkring 1650 have anset systemet med dyrekredse og planeter for at have været egnet til at omfatte og beskrive hele bibliotekets bestand (uden de to særskrifter håndskriftsamlingen og Wowerns bibliotek). I begyndelsen af det 18. århundrede slog det dog ikke længere til. For bøgerne 'under bordet' havde muligvis Olearius selv allerede fundet en forholdsvis enkel løsning, som ikke sprængte systemet, thi for de fjorten bogreoler blev de syv planettegn benyttet én gang enkelt og én gang dobbelt. Dog ved de systematisk opstillede bøger slog systemet ikke til, thi ud af de otte faggrupper fra det filosofiske fakultets område var der kun én tilbage, der var markeret med et enkelt dyrekredssymbol, hvorimod tre andre havde dobbelte dyrekredssymboler. Dog dette var ikke vædder, tyr eller løve, de første tre i årscyklen, men i stedet for løven var det femte tegn (tvillingerne) fordoblet. De øvrige fire emnegrupper var overhovedet ikke markeret ved dyrekredssymboler, men ved romertallene I-IV, og alle disse måder at betegne på var desuden i den rækkefølge, de blev benyttet i, yderligere blandet med hinanden.⁸⁸

Denne opløsning af signatursystemet er symptomatisk for, hvor vanskeligt det var at ordne bøgerne fra det filosofiske fakultets område systematisk, for vanskelighederne viser sig også, når man ser nærmere på selve emnegrupperne. At der endnu ikke fandtes kategorier som „naturvidenskaber“ eller „teknik“, førte til, at der i gruppen „*Libri Mathematici*“ stod bøger fra fagområder, som kun på grund af forestillingen om den anvendte regnekunst var mere eller mindre fast forbundet med overbegrebet. Således befandt sig her foruden astronomi, arkitektur, skibsbygning og bygning af fæstninger også krigskunst og allehånde ride- og hestebøger, hvorimod havedyrkning og botanik havde deres plads blandt „*Libri Physici*“. Men frem for alt var,

⁸⁸ Jf. Merckens 1982, s. 59.

Tyche Brahe i kobberstik af Jacob Gheyn fra håndskriftet af stjernekatologet 1598. Dedikationseksemplar til hertug Johann Adolf (GkS 307-2°).

da man indførte emnegruppen „Libri Gallici, Italici et aliorum“, selve sprogformen blevet indført som et kendetegn i systematikken, og dermed var denne blevet sprængt - eller måske ville det være mere korrekt at sige, at denne emnegruppe blev dannet, fordi der i den traditionelle videnskabelige verden ikke fandtes nogen plads, hvor man kunne anbringe de bøger, der var forsamlet her, og som frem for alt afspejlede og behandlede de særlige moderne problemer. Emnegruppen „Libri Oratorum, Poetarum, Lexicographorum et Philosophorum item et Criticorum“ var indrettet efter denne traditionelle videnskabelige verden, for den rummede så godt som udelukkende poetiske og prosaiske tekster på græsk og latin, hvorimod renæssancens og barokkens moderne litteratur frem for alt befandt sig i gruppen „Libri Gallici, Italici et aliorum“. På tilsvarende vis stod der under overskriften „Libri Historici“ kun historisk litteratur på latin og tysk, hvorimod den moderne europæiske historie havde sin plads hos „Libri Gallici“; af rent sproglige grunde befandt sig her for eksempel også en „Histoire d'Olivier Cromwell“ (Paris 1691). På den anden side bragte sprogformen også alt muligt højst forskelligt sammen. Således stod umiddelbart ved siden af hinanden en samling „Satyres Personelles“, et „Dictionnaire Chrétien“ og en bog om Englands tilstand efter revolutionen i 1688.⁸⁹

Alt dette gør det vanskeligt at uddrage informationer fra Pechlins pladskatalog blot ved at sammentælle emnegrupperne, da kun ca. to tredjedele af denne bestand er ordnet efter faglige synspunkter. Alligevel skal der her nævnes et par tal. De 19 emnegrupper udgjorde ca. 6400 bind. Af disse var ca. 1750 teologiske skrifter, ca. 1500 juridiske og ca. 400 medicinske. Af de ca. 2700 bøger fra det filosofiske fakultets område hørte ca. 600 bind til inden for litteraturen og filologien på latin og græsk, medens den særligt diffuse gruppe af bøger på fransk og italiensk omfattede ca. 400 bind. Historiske hjælpediscipliner og historie udgjorde ca. 1100 bind, geografi ca. 100 og de matematiske og fysiske bøger ca. 500 bind. I fordelingen af tyngdepunkter adskilte Gottorperbiblioteket i begyndelsen af det 18. århundrede sig altså ikke væsentligt fra sin forgænger i slutningen af det 16. århundrede, dog var det alt i alt blevet mere universelt, frem for alt ved at inddrage de moderne naturvidenskaber, geografi, entnologi og europæisk samtidshistorie. Samtidigt var det også blevet mere internationalt: bøger trykt i Nederlandene, Frankrig og Italien udgjorde en betydelig andel

⁸⁹ Pechlin 1709, bl. 132r.

af samlingen; dette var først og fremmest bøger fra det 17. århundrede.⁹⁰

Gottorperbibliotekets gode rygte hos samtidens lærde skyldtes først og fremmest dets håndskrifter med tekster af græske og romerske forfattere, især fordi disse håndskrifter ikke kun blev opbevaret, men også stod til rådighed for videnskaben til udarbejdelse af tekstkritiske udgaver.⁹¹ Desuden satte hertug Johann Adolph den græske filolog Aemilius Portus i gang med at udgive Proklos' kommentar til Platons Timaios i den græske originaltekst og latinsk oversættelse, og hertug Frederik 3. finansierede trykningen i Hamborg i 1618.⁹² Et håndskrift fra Saadis Gulistan, som Olearius havde bragt med fra Persien,⁹³ brugte han selv til den tyske oversættelse, som udkom i Slesvig i 1654 med titlen *Persianischer Rosenthal*,⁹⁴ og Henning Hennings (født 1610), der stammede fra Husum, og som en tid lang var prinselærer på Gottorp, oversatte en islamisk bønnebog, hvis original ejedes af biblioteket, til latin og fik den trykt i Slesvig i 1666.⁹⁵

Inkunablerne på Gottorp spillede ikke nogen særlig vigtig rolle i bemærkningerne hos de lærde i det 17. århundrede, men de der havde ansvaret for biblioteket forstod tydeligvis at værdsætte dem. Betydningen af denne del af samlingen træder i dag tydeligt frem, ikke mindst gennem den håndværksmæssige skønhed i eksemplarer som „Institutiones“ fra *Corpus Iuris Civilis* fra Peter Schöffers, Johannes Gutenbergs mest begavede elevs værksted (Inc. 2369), eller Plutarch-udgaven fra trykkeriet i Strassburg af Adolf Rusch (Inc. 3331),⁹⁶ men frem for alt

⁹⁰ Af de 280 titler i emnegruppen „Libri Gallici, Italici et aliorum“ stammer sågar kun 28 fra det 16. århundrede. Hvad angår bøgerne „under bordet“ (Pechlin 1709, bl. 163-168) er forholdet imidlertid et andet: af de cirka 190 bøger på italiensk er en tredjedel trykt i det 16. århundrede, af de ca. 110 franske næsten halvdelen.

⁹¹ Beleg hos Werlauff (note 1), s. 163 f. og 165, note r.

⁹² Schartau (note 10), s. 78 f., om GKS 207-2°, forlægget til trykket af udgaven.

⁹³ KB: Cod. Pers. LXXXIV. Gottorf I, s. 564 f., nr. 277. Afbildning i: *Den Arabiske Rejse. Danske forbindelser med den islamiske verden gennem 1000 år*. Udstillingskatalog Aarhus: Forhistorisk Museum Moesgård 1996, s. 44.

⁹⁴ KB: 14-35-2°. Gottorf I, s. 558 f., nr. 248.

⁹⁵ *Muhammedanus precans, id est, Liber precationum Muhammedicarum Arabicus Manuscriptus*, in *Illustri Bibliotheca Gottorpiana inventus ... Authore Henningio Henningii*, Schleswig 1666. - Forlægget er hidtil ikke blevet identificeret. Ulrich Petersen registrerede som nummer 472: „3 Arabisch Gebethbücher“.

⁹⁶ KB: Inc. 2369 = Perg. 4 og Inc. 3331. Gottorf I, s. 551, nr. 208 og 209, begge gengivet s. 330.

ved, at „inkunablen over alle inkunabler“: bind to af den 42-linjede Gutenberg bibel fandtes der.⁹⁷ For øvrigt var også fra en senere tid netop blandt bibeltrykkene virkelige pragteksemplarer, som det rigt kolorerede eksemplar, trykt på pergament, af kurfyrst August af Sachsens *Biblia Germanico-Latina* i tyve bind (Wittenberg 1565),⁹⁸ hertug Johann Adolf og hertuginde Augustas bibel, prydet med storslåede sølvbeslag (Wittenberg 1584),⁹⁹ eller en bibel i folioformat fra brødrene Sterns forlag (Lüneburg 1641), som hertug Frederik 3. havde fået et dedikationseksemplar af i to bind trykt på pergament, ganske som kong Christian 4.¹⁰⁰

Hvad angår udvalget af bøger fra det 16. og 17. århundrede, så satte

⁹⁷ KB: Inc. 661; jf. Ilse 1993, s. 70, 164 og 169. Eksemplaret fik ny indbinding under hertug Christian Albrecht. - Kort efter at udstillingen „Gottorf im Glanz des Barock“ åbnede blev et i Rendsborg bevaret meget medtaget eksemplar af en gammel bibel identificeret som bind ét af den 42-linjede Gutenberg-bibel. Da eksemplaret hører til resterne af det bibliotek, som den tidligere bibliotekar i Gottorp, Marquard Gude, stiftede til sin hjemby, rejser der sig det spørgsmål, om ikke bindet fra Rendsborg og bindet i København engang har hørt sammen. Inden identificeringen af eksemplaret i Rendsborg kendte man til 48 eksemplarer af Gutenbergbibelen. Kun i 10 af disse tilfælde er der kun bevaret ét af de to bind (jf. Gerhardt Powitz: *Die Frankfurter Gutenberg-Bibel*, Frankfurt a. M. 1990, s. 119-133). At dette forholdsvis sjældne tilfælde af overlevering skulle være forekommet to gange i umiddelbar nærhed af hinanden, er egentlig ikke særlig sandsynligt. En sammenligning af de to bind har imidlertid vist, at de er blevet rubricerede i to forskellige værksteder. Joachim Stüben, lederen af Nordelbische Kirchenbibliothek i Hamburg, vil publicere en artikel om dette.

⁹⁸ KB: Perg. 52. Gottorf I, s. 552 f., nr. 214, gengivet s. 336 og 437. Eksemplaret lader sig ikke verificere i Pechlins pladskatalog.

⁹⁹ KB: 1-72-2° Gottorf I, s. 554, nr. 223, gengivet s. 337, samt her s. 71. Eksemplaret lader sig ikke verificere i Pechlins pladskatalog.

¹⁰⁰ KB: Perg. 58. Gottorf I, s. 558, nr. 243, gengivet s. 340. Pechlin 1709, bl. 1v: „Biblia Germanica Lutheri auff pergament gedruckt in 2 Bandt mit Sammet überzogen und mit Silbern puckeln beschlagen. Lüneburg 1641.“ Eschel Lohmann sendte allerede i 1735 biblen til København sammen med håndskrifterne, og noterede i fortegnelsen over sin forsendelse: „Den hlg. Bibel, trykt i 1641 på pergament i to bind, i violet fløjl. Sølv, hvormed disse hellige bøger var beslæet og prydet, er blevet borttaget af gudløse hænder“ („Die Heil. Bibel auf Pergament gedruckt 1641 in 2 Bänden, in violetten Sammet. Das Silber, womit diese Heil. Bücher beschlagen und gezieret gewesen, ist von gottlosen Händen abgenommen.“) Norvin 1918 (note 2), s. 200. - I Pechlins pladskatalog er der sandsynligvis optegnet endnu et dedikationseksemplar fra samme forlag: „Biblia deutsch in 4 bänden, in 12mo mit schwartzen Sammet eingebunden u auff perg: gedruckt. Lüneburg 1624“ (bl. 6v).

biblioteket tilsyneladende ingen grænser for det, som man opfattede som lærde skrifter. Allerede ud fra oversigten over emnegrupperne i Pechlins pladskatalog kan man inden for teologien aflæse, at calvinisterne og katolikerne fik tilkendt forholdsvis megen plads i egne emnegrupper (hvorimod kirkefædrene stod blandt lutheranerne). „Under bordet“ fandtes der desuden også plads til bøger, der gjaldt som kætterske. Her stod f. eks. tæt ved siden af hinanden skrifter af socinianerne, som afviste læren om treeningheden, og værker af Spinoza, som gav udtryk for en filosofisk begrundet panteisme, men også skrifter af lægteologer som David Joris, der omkring år 1600 havde en vis indflydelse på den slesvigske vestkyst, eller Antoinette Bourignon, som kom til Slesvig i 1671 for at kæmpe ved hoffet for sine påståede krav på dele af øen Nordstrand, og som så slog sig ned i Husum i en årrække.¹⁰¹ Gottorperbiblioteket ejede også det eneste i dag kendte eksemplar af et skrift af Uriel da Costa, i hvilket han fornægtede udødeligheden og som derfor i Amsterdam blev dømt som kættersk af den jødiske menighed og brændt offentligt af byens myndigheder.¹⁰²

De juridiske bøger opfyldte tydeligvis det behov, de lærde rådmænd ved hoffet havde til biblioteket, for her fandtes der ikke kun en emnegruppe med værker om romerret og rigsret (9), men også én, som praktisk udelukkende bestod af folianter med trykte skøn og afgørelser fra berømte jurister og fakulteter (10). Også den moderne naturret var indlemmet i samlingen med Hugo Grotius' bog *De jure belli et pacis* og med værker af Samuel Pufendorf og Christian Thomasius,¹⁰³

¹⁰¹ Pechlin 1709, bl. 185v: *Bibliotheca Sociniana*, I-V, „Irenopoli“ 1656. bl. 186r: Spinoza: *Opera posthuma*, Amsterdam 1670; *Tractatus Theologico-Politicus*, Hamburg 1670. bl. 187r: seks nederlandske tryk af Antoinette Bourignon, Amsterdam 1669-1672, og fem nederlandske af David Joris, uden sted og år. På bl. 186v er yderligere tre tryk af David Joris' skrifter optegnet.

¹⁰² *Exame das tradições Phariseas conferidas com a lei escrita por Uriel Jurista Hebreo*, Amsterdam 5384 [= 1624]. - Pechlin 1709, bl. 194v: „Examen dos tradicones Pariseas per Juristan, Amsterdam 1584.“ - KB: 91-312-8°. - Jf. Herman Prins Salomon: A copy of Uriel da Costa's „Exame tradições Phariseas“ located in the Royal Library of Copenhagen, *Studia Rosenthaliana* 24, 1990, s. 153-168. Ilsøe 1993, s. 284 f.

¹⁰³ Pechlin 1709, bl. 72v: Grotius, Amsterdam 1663, og med kommentarer af Heinrich Boecler, Straßburg 1663; bl. 74v desuden „le Droit de la Guerre & de la Paix“, Den Haag 1703. - bl. 75v/76r: fem værker af Thomasius. - bl. 77r: Pufendorf: *Dissertationes Academicæ*, Lund 1675, og „Monzambano de Statu Imperii Germanici, Utopiae 1669; bl. 70r desuden „de Jure Nat. & Gent: Londini Scanor. 1672“.

ligesom også - omend først i tryk fra midten af det 17. århundrede - Baldassare Castigliones *Il libro del cortegiano* (1528), der beskrev, hvorledes den ideale hofmand skulle være uddannet og opføre sig.¹⁰⁴

Under gruppen medicin stod det, der i praksis delvis heftigt bekrigede hinanden, ved siden af hinanden i skøn samdrægtighed: Hippokrates og Galen, den stadig væk gyldige antikke arv, og den moderne medicin, som Johann Daniel Major docerede i Kiel, stod ved siden af Paracelsus og allehånde alkymistiske skrifter. Det så ud til, at man havde en ganske levende interesse for de sidstnævnte, hvad Morhofs henvisning til „Chimica“ blandt håndskrifterne viser. Desuden forsøgte også Nicolaus Heinsius at vinde Olearius for en plan om at bytte filologiske håndskrifter med alkymistiske, som svenskerne havde erobret i Prag.¹⁰⁵

De gottorpske hertuger og deres bibliotekarers interesse for den moderne videnskab kan især aflæses af det temmelig store antal værker om astronomi: Kopernikus, Tycho Brahe, Kepler, Johannes Hevelius og Stanislav Lubieniecki's monumentale *Theatrum cometicum* (1668), hvori han havde indsamlet beretninger og betragtninger fra hele Europa om kometen i vinteren 1664/65.¹⁰⁶ Men også Otto von Guericke's afhandling over hans eksperiment med de magdeburgske halvkugler og Christiaan Huygens' bog om penduluret, som han havde opfundet, fandtes i biblioteket.¹⁰⁷ De bøger, der fortalte om udforskningen og opdagelsen af verden, stod dels ved de historiske hjælpevidenskaber, f. eks. de talrige topografier af Matthäus Merian og Martin Zeiller eller *Beschreibung und Contrafactur der vornehmsten Städte der Welt* af Georg Braun og Frans Hogenberg,¹⁰⁸ dels stod de ved de franske bøger, f. eks. Jean Chardin og Jean-Baptiste Taverniers rejseberetninger fra nærorienten,¹⁰⁹ eller ved „*Libri Geographici*“, som

¹⁰⁴ Pechlin 1709, bl. 77v: *Aulicus*, Straßburg 1663, bl. 167r: *Il Cortegiano*, Lyon 1652.

¹⁰⁵ Jf. note 33.

¹⁰⁶ Pechlin 1709, bl. 114v-116r. Lubieniecki: KB: 19-88-2°. Gottorf I, s. 561, nr. 263, gengivet s. 480 f. Det kolorerede eksemplar indeholder en håndskreven tilegnelse til hertug Christian Albrecht.

¹⁰⁷ Pechlin 1709, bl. 124r: Guericke, „*Experimenta nova Magdeburgica de vacuo spatio*“, Amsterdam 1677, bl. 114v: Huygens, „*Horologium osculatorium*“, Paris 1673.

¹⁰⁸ Pechlin 1709, bl. 79/80.

¹⁰⁹ Pechlin 1709, bl. 132r: „*Journal du voyage en Perse et Inde Orientale de Mr. Chardin*“, Amsterdam 1686, bl. 133v: „*Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en turquie, Perse et Indes*“, 2 bd., Paris 1678.

f.eks. Olfert Dappers beskrivelser af Afrika (1668) og Sydøstasien (1672) i tysk oversættelse og Philipp von Zesens beskrivelse af Amsterdam (1664). Her stod for øvrigt også Olearius' rejseberetning i den store Hamborgudgave fra 1696 og i nederlandsk oversættelse (1651), og her stod Johann Albrecht von Mandelslohs rejsebeskrivelse, som Olearius havde redigeret og udgivet mange år efter vennens død, i en engelsk oversættelse (1669), foruden en fransk udgave, som indeholdt begge disse bøger.¹¹⁰ *Atlas Major* i elleve foliobind fra Amsterdam-forlaget Blaeu, som Olearius havde indkøbt i 1662 for 152 rigsdaler,¹¹¹ stod „under bordet“. Her stod også Caspar Danckwerth og Johannes Mejers beskrivelse af hertugdømmerne,¹¹² som var opstået på grund af et fælles opdrag fra kong Christian 4. og hertug Frederik 3. til kartografen, foruden 57 kobberstiksværker, som Pechlins pladskatalog registrerede under ét som „store billedbøger“ eller „billedbøger“¹¹³, og blandt hvilke der sikkert også har været mange billedværker. Det siger sig selv, at hoffet og dets stab ikke blot interesserede sig for, hvordan det samtidige Europa så ud, men også iagttog de politiske begivenheder med opmærksomhed, og at biblioteket var forsynet til at opfylde dette behov. Det må derfor være tilstrækkeligt at nøjes med at nævne blot ét værk som eksempel, nemlig den mest berømte krønike over tidens begivenheder, som Pechlins pladskatalog anførte i fjorten foliobind som „Det europæiske teater, det vil sige en udførlig beskrivelse af hele verdens historie fra år 1617 til 1695“ („Theatrum Europaeum, das ist Außführl: Beschreibung aller Geschichte so in der Weldt passirt sind von Anno 1617 biß 1695“ Frankfurt a.M. 1635-1702).¹¹⁴

Inden for de skønne kunster udgjorde kun arkitekturen en tydelig gruppe i biblioteket med værker af Palladio, Serlio, Scamozzi, Du Cerceau, Furtenbach, Sturm og Sandrart¹¹⁵ foruden tavleværket over Jacob van Campens rådhus i Amsterdam.¹¹⁶ Maleri og skulptur har sik-

¹¹⁰ Pechlin 1709, bl. 152r-153v.

¹¹¹ Norvin 1916 (note 2), s. 36.

¹¹² Jf. note 65. - Eksemplaret fra Gottorp var formodentlig et gaveeksemplar, for det var indbundet i fløj („in Sammet gebunden“; Pechlin 1709, bl. 159r).

¹¹³ Pechlin 1709, bl. 159r: „Große Bücher“ og „Bilderbücher“. - bl. 171v/172r er der desuden fortegnet flere „kobberbøger“ („Kupfer bücher“) i kvartformat enkeltvis, bl. 172v-173r er der ligeledes endnu engang folianter.

¹¹⁴ Pechlin 1709, bl. 141r.

¹¹⁵ Pechlin 1709, bl. 113r-114r.

¹¹⁶ Pechlin 1709, bl. 79r.

kert været repræsenteret i de omtalte „billedbøger“, dog er det også muligt at identificere enkelte samlinger af stik, således gengivelserne af Raffaels 'Galatheas triumf' i Galleria Farnese eller af mindesmærkerne i det gamle Rom, som Giovanni Lauro havde stukket.¹¹⁷ Desuden har der i Gottorp sikkert også - muligvis i biblioteket, muligvis i kunstkammeret - eksisteret en samling af reproduktioner i kobberstik. Emblembøger stod sammen med „kobberbøgerne“ i kvartformat.¹¹⁸

Trykte musikallier var sjældne i biblioteket, da alt det, der stadig væk brugtes til musikopførelser, formodentlig blev opbevaret hos hofkapelmesteren.^{118a} Med hensyn til de nodetryk, som kom til biblioteket, så drejede det sig sikkert mest om vokalmusik. Eksempler er samlingen af motetter af Abraham Schadaeus, der er bevaret med alle ni stemmebøger,¹¹⁹ og er et af de vigtigste vidnesbyrd om indførelsen af den italienske musik i Tyskland omkring 1600, og de tolv bind i kvartformat, som i Pechlins pladskatalog betegnes som „Musicalia fra forskellige ophavsmænd“, og hvis indhold desværre ikke er udspecificeret.¹²⁰ Der findes intet spor i Pechlins katalog af de i det 17. århundrede så elskede hofballetter, som det høviske samfund fremstillede sig selv i, og som også er blevet opført på Gottorp. Men „Sing Spiel 4 stück“ i kvartformat¹²¹ har sikkert været tekstbøger fra sådanne opførelser. At man også fra Gottorp skuede mod Versailles viser et foliobind, som

¹¹⁷ Pechlin 1709, bl. 172v: [Icons] „Galeriae Farnesianae per Joh. de Rubeis“, jf. bl. 173r: „Ornamenta Raphaelis de Sanctis. figurae“. - Pechlins pladskatalog indeholder to eksemplarer af Lauros værk: „Antiquae urbis Romae Splendor per Laurum“ (bl. 171v) og: „Antiquae urbis splendor per Jac. Laurum“ (bl. 173r). - KB: 12-646-2°. - Gottorf I, s. 560 f., nr. 259.

¹¹⁸ Pechlin 1709, bl. 171v/172r.

^{118a} Den gottorpske håndskrevne nodesamling omfattede i begyndelsen af det 18. århundrede mindst 1702 religiøse kantater, 301 instrumentalværker og et ubestemt antal verdslige kantater og arier og gik tydeligt ud over det, der i praksis var behov for. Den kom i den sidste hofkapelmester Georg Österreichs besiddelse, som virkede på Gottorp 1689-1702, og som senere solgte den til kantor Heinrich Bokemeyer i Wolfenbüttel. En del af den er bevaret i Staatsbibliothek i Berlin. Jf. Harald Kümmerling: Gottorfer Bestände in der Sammlung Bokemeyer. Norddeutsche und nordeuropäische Musik. Referate der Kieler Tagung 1963. Hrsg. von Carl Dalhaus und Walter Wiora, Kassel 1965 (*Kieler Schriften zur Musikwissenschaft*, 16). Samme: Katalog der Sammlung Bokemeyer, Kassel 1970 (*Kieler Schriften zur Musikwissenschaft*, 18).

¹¹⁹ Pechlin 1709, bl. 170v = KB: U 260. Gottorf I, s. 556 f., nr. 236.

¹²⁰ Pechlin 1709, bl. 170v: „Musicalia unterschiedener Autoren“

¹²¹ Pechlin 1709, bl. 171v.

Pechlins pladskatalog betegnede som „Relation de la feste de Versailles du 18 juillet 1668 & Les divertissements de Versailles, donnés par le Roy en l'année 1674“ (Paris 1674).¹²² Også optogene ved hoffet var der eksempler på, f. eks. med fremstillinger af bisættelserne af den nederlandske statholder, ærkehertug Albrecht af Habsburg (Bruxelles 1623),¹²³ og af hertug Frederik 3. (Slesvig 1662).¹²⁴ Selvom havekunsten - senest ved anlæggelsen af Neuwerkgarten - spillede en stor rolle ved hoffet på Gottorp,¹²⁵ så var den dertilhørende litteratur tilsyneladende kun sparsomt repræsenteret i biblioteket, thi Pechlins pladskatalog anfører ved „Libri Physici“ kun Johan van der Groens „Nederlandse Hovenier“ (1669) i den nederlandske originaludgave og i den tysk-franske oversættelse.¹²⁶ De fire bind „Gemahlte Kräuter Bücher“, som er anført ved kobberstikværkerne,¹²⁷ har ganske givet været et usædvanlig værdifuldt stykke i samlingen: de 363 pergamentblade i storformat, som i dag befinder sig i Kobberstiksamlingen i København og på hvilke blomstermaleren Hans Simon Holtzbecker fra Hamborg mellem 1649 og 1659 fremstillede 1130 guacher af blomster, planter og prydbuske fra haverne i Gottorp.¹²⁸

Til opbyggelig læsning havde biblioteket et stort antal bibler i beredskab, deriblandt også den trebinds Lutherbibel, som Olearius havde ladet trykke med „grove bogstaver“ af hensyn til enkehertuginde Maria Elisabeths aftagende syn.¹²⁹ Desuden fandtes der allehånde postiller, dog mest fra det 16. og det tidlige 17. århundrede. Den nyere opbyggelige litteratur var, om jeg ikke tager fejl, kun lidt repræsenteret. Dog kan dette hænge sammen med, at sådanne bøger snarere blev anskaffet til privat brug end til biblioteket, som var et lærdomsbibliotek. Derimod fandt man verdsligt læsestof dels blandt de franske bøger, dels „under bordet“. Således fandtes Montaignes *Essais*

¹²² Pechlin 1709, bl. 79r.

¹²³ Pechlin 1709, bl. 173r = KB: 15-55-2°. Gottorf I, s.557, nr. 237, gengivet s. 405.

¹²⁴ Pechlin 1709, bl. 172v. Jf. Gottorf I, s. 584, nr. 381, og s. 398-404.

¹²⁵ Jf. *Historische Gärten in Schleswig-Holstein*, hrsg. von Adrian v. Buttlar og Margita Marion Meyer, Heide 1996, S. 533-558.

¹²⁶ Pechlin 1709, bl. 122r/v. = KB: 57-169-4°. Ilsøe, s. 74. Gottorf I, s. 562, nr. 264.

¹²⁷ Pechlin 1709, bl. 172v.

¹²⁸ Jf. Helga de Cuvelland: *Der Gottorfer Codex von Hans Simon Holtzbecker*, Worms 1989. Samme: *Der Gottorfer Codex und die Pflanzen der Gottorfer Gärten*, i: *Historische Gärten* (note 125), s. 559-562.

¹²⁹ Pechlin 1709, bl. 4v: „Biblia Teutsch Holsteinisch. vol: III. Sle[s]wick 1664.“

i to udgaver og Pierre Ronsards værker i fem duodesbind;¹³⁰ men der var også romaner: Honoré d'Urfés *Astrée* og Mlle de Scudéry's *Artamène ou le Grand Cyrus og Clélie*.¹³¹ John Barclays nylatinske roman *Argenis* fandtes i en fransk oversættelse,¹³² foruden den spanske romanlitteratur: ridderromanen *Amadis*, skælmeromanen *Guzman de Alfaranche* og *Don Quijote*.¹³³ Sidstnævnte fandtes også i en spansk udgave.¹³⁴ Dette var dog ganske usædvanligt, hvorimod der oftere forekom bøger på italiensk, som Matteo Boiardos *Orlando innamorato* (Venedig 1602), Ariosts *Orlando furioso* (Venedig 1603) og Boccaccios *Decamerone*.¹³⁵ Romerske forfatters værker på originalsproget og græske forfattere i latinsk oversættelse fandtes i stor mængde, hvilket jo passede til bibliotekets lærde karakter, men tysksproget litteratur var snarere mere sjælden end selv den italienske. Dog blev eksempelvis sørgespil og skuespil af Daniel Casper von Lohenstein og *Teutsche Gedichte* af Christian Hofmann von Hofmannswaldau indbundet for biblioteket i 1694.¹³⁶

Til sidst skal også nævnes, at bøger fra og om Danmark og Sverige, trods disse to staters politiske betydning for det lille hertugdømme, ikke udgjorde noget tyngdepunkt i Gottorperbiblioteket. Bøger fra Amsterdam og Paris var formodentlig lettere at erhverve over boghandelen i Hamborg end bøger fra København og Stockholm. Bøger fra selve staten Gottorp blev derimod erhvervet, også allerede før retten til at få et pligteksemplar var blevet indført. Olearius' værker, som fandt deres plads i biblioteket, er allerede blevet omtalt, ligesom Danckwerth og Mejers beskrivelse af hertugdømmerne. Som eksempel på det litterære liv ved hoffet kan desuden den tyske oversættelse af Vergils *Bucolica* nævnes, som Oswald Beling udarbejdede og Olearius fik trykt i 1649.¹³⁷ Et eksempel på de talrige bøger af hjemlige pastorer er hofprædikant Johannes Reinboth's opgør med en jesuits

¹³⁰ Pechlin 1709, bl. 167v: Montaigne, Leiden 1609. bl. 170r: Montaigne, Paris 1639. - bl. 134v: Ronsard, Paris 1571.

¹³¹ Pechlin 1709, bl. 167v: Scudéry, Paris 1654. bl. 170r: d'Urfé, Paris 1618.

¹³² Pechlin 1709, bl. 170r: Barclay, Paris 1625.

¹³³ Pechlin 1709, bl. 132v: Guzman, Paris 1695. bl. 133v: Cervantes, Amsterdam 1700. bl. 168v: Amadis, Lyon 1577.

¹³⁴ Pechlin 1709, bl. 194r: „Ingenioso Hidolgo don quixote de la Mancha, bruxell 1607“.

¹³⁵ Pechlin 1709, bl. 131r, 165r og 192r.

¹³⁶ Norvin 1916 (note 2), s. 246.

¹³⁷ Pechlin 1709, bl. 110v. Jf. Gottorf I, s. 596, nr. 463.

Evangelisten Matthæus gengivet i evangeliéhåndskrift fra 1200-tallet (GKS 11-2°).

værk,¹³⁸ som denne - lidt kompromitterende - havde udgivet med dedikation til hertug Frederik 3., og som eksempel på den videnskabelige produktion ved universitetet i Kiel kan nævnes festskriftet i anledning af dets grundlæggelse.¹³⁹

Denne bogskat klarede tilsyneladende de første årtier af de politiske stridigheder mellem de danske konger og hertugerne af Gottorp uden at lide tab. Blandt de kostbarheder, som hertug Christian Albrecht lod sende efter sig til sit exil i Hamborg, var der sikkert ingen bøger, for Gude svarede hertugen, da denne gav ham anvisninger desangående, at han ville foretage et udvalg og pakke det i kasser „ifald Deres Majestæt begærer det“, men rådede ham - trods al tjenstvillighed - længere henne i brevet fra at sende bøger væk fra Gottorp, da dette kunne vække ubehagelig opsigt.¹⁴⁰ Da englænderen Robert Molesworth i 1692 rejste gennem kongen af Danmarks lande, besøgte han også Gottorp Slot og berettede om alle mulige skader på bygningen og dens omgivelser, men tilføjede: „Among several other things of value, non had better luck then an admirable Library, being a choice Collection of Books which many Dukes of Holstein had of a long time been gathering; this escaped, and in the Year 1692 I saw it with the rest of the Rarities of this place in a good condition, and tending to a better“.¹⁴¹

Dog så begyndte hertug Frederik 4. med nybygningen af slottets sydlige fløj, som den gotiske hal med biblioteket blev integreret i. At dette ikke skete uden forringelser og formodentlig heller ikke uden skader, viser et brev fra 1698, i hvilket Ulrich Petersen klagede over, at biblioteket formodentlig lang tid ud i fremtiden ikke ville være til at benytte, „fordi bøgerne, på grund af at Gottorp nu bliver ombygget, er lagt i en stak i et hjørne, og en stor del af dem allerede er ødelagt af den vedvarende regn, og det smukke bibliotek selv er indvendigt blevet meget mørkt, fordi man udefra har søgt at gøre vinduerne regelmæssige“ („weil wegen des neuangelegten Gottorf. Bauwesens die Bücher in einem Winkell auf einem Hauffen gestellet. Davon bereits ein guter Theil durch das continuirliche Regenwetter verdorben, ja die schöne

¹³⁸ Pechlin 1709, bl. 12v = KB: 2-194-2°. - Gottorf I, s. 359, nr. 250, indbindingen gengivet s. 346.

¹³⁹ Pechlin 1709, bl. 80r. Jf. Gottorf I, s. 377-380 og 599-603.

¹⁴⁰ Gude til hertug Christian Albrecht, 9. 10. 1676. Norvin 1916 (note 2), s. 38 f.

¹⁴¹ Robert Molesworth: *An Account of Denmark, as it was in the Year 1692*, London 1694. Genoptryk 1976, s. 33 f.

Bibliothec selber wegen der äuserlich gesuchten regularitet der Fenster, inwendig meist verdunkelt worden“).¹⁴² Johann Pechlins katalog må man vel også anse for at være afslutningen på arbejdet med at genindrette biblioteket efter ombygningen af slottet. Men det opnåede varede kun kort: 1713, i den sidste fase af Den store nordiske Krig, blev Gottorp Slot sammen med den gottorpske andel af hertugdømmet Slesvig af den danske konge inddraget som ophævet len. Slottet selv led skade, og samtiden berettede også om tab i biblioteket. I kong Frederik 4.s regeringstid synes man i København ikke at have tænkt på at hente Gottorperarkivet, fællesarkivet og biblioteket til København. Indtil 1732 stod de derfor upåagtet men også ubeskyttet. Da privatdocent Johann Lorenz Mosheim fra Kiel i 1719 af en nederlandsk kollega af tekstkritiske årsager blev bedt om gennemse håndskrifter af værker af Lucretius og Flavius Josephus, skrev han efter et besøg på slottet tilbage, at han havde forefundet biblioteket i en miserabel tilstand: naturligvis var alt i uorden og blandet sammen, bøgerne var fjernet fra hylderne og de ældste og smukkeste håndskrifter nedslidt. „Skam få de folk, som ikke har holdt sig tilbage for med vold at lægge hånd på en sådan skat“.¹⁴³ Det kunne derfor ikke overraske, at Eschel Lohmann i 1732 først måtte begynde med at ordne og fortegne håndskrifterne og bøgerne, før han kunne lade dem pakke i kasser og transportere til København.

I København blev den største del af Gottorperbiblioteket integreret i Det Kongelige Bibliotek, men der fandtes naturligvis også mange dubletter,¹⁴⁴ og derfor kunne man afgive bøger fra Gottorp til Kongens Håndbibliotek, som dog blev tilintetgjort ved Christiansborgs brand i 1794.¹⁴⁵ Resten af dubletterne fik det nyorganiserede Sorø Akademi. Mængden kan ikke have været ringe, for det berettes, at de blev trans-

¹⁴² Ulrich Petersen til Johannes Moller, Slesvig, 6. 10. 1698, *Staatsbürgerliches Magazin*, udg. af N. Falck 5, 1826, s. 754.

¹⁴³ Norvin 1918 (note 2), s. 195: „Verum deploratum inveni statum; omnia nimirum turbata et summa imis mixta, libros loco motos, codices manu exaratos vetustissimos et pulcherrimos dilaceratos. Male sit istis hominibus, qui tanto thesauro violentas inferre manus non dubitarunt.“

¹⁴⁴ Jf. Werlauff (note 1), s. 158. Ilsøe, s. 76. Om KBs dubletudskillelser jf. Harald Ilsøe: Bøger der gik den anden vej, *Fund og Forskning* 37, 1998, s. 11-62.

¹⁴⁵ Om en bog fra Gottorperbiblioteket i det nuværende kongelige håndbibliotek jf. Klaus Kjølsten: *Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek 1746-1996*, Odense 1997, s. 30 f.

porteret derhen på 50 bondevogne. Det lader sig ikke efterforske, da også biblioteket i Sorø blev tilintetgjort ved en brand i 1813. Universitetsbiblioteket i Kiel havde allerede i 1668, kort tid efter dets grundlæggelse, modtaget ca. 470 dubletter fra Gottorperbiblioteket.¹⁴⁵ Da nu efter den gottorpske stats definitive endeligt ved den dansk-russiske mageskiftetraktat i 1773 universitetet i Kiel blev fremmet kraftigt af regeringen i København, forhørte man sig, om der ikke også fandtes dubletter fra Gottorp, som kunne komme udbygningen af biblioteket til gode. Det Kongelige Bibliotek meddelte dog, at der ikke var flere tilbage, efter at man havde afgivet til Kongens Håndbibliotek og til Sorø.¹⁴⁶ Dog skænkede Kongens Håndbibliotek i 1775 ca. 1750 bind til Kiel.¹⁴⁷ Der iblandt var et ukomplet sæt af *Scriptores Historiae Byzantinae*, som oprindeligt stammede fra Gottorp, og som blev suppleret med de manglende 18 bind fra Sorø.^{147a} Også andre bind kan derfor være gået disse veje inden de blev tilintetgjort ved brand eller bomber. I Det Kongelige Bibliotek blev der imidlertid senere på ny udskilt dubletter fra den gamle samling, især efter at man havde erhvervet grev Otto Thotts og historikeren P.F. Suhms store bogsamlinger i 1785 og 1796. Det er muligt, at der blandt de udskilte bøger også var tidligere eksemplarer fra Gottorp, og at disse landede i Norge, da der blev grundlagt et universitet i Christiania (Oslo) i 1811, og man skulle opbygge et bibliotek. Dog også dét er kun en formodning, da der hidtil ikke er fundet be-

¹⁴⁵ Bülck (note 46), s. 7. Ifølge Wolfgang Merckens' oplysninger er kun fire af disse bind endnu forsynet med den originale indbinding, nemlig: J. de Gheyn: *Waffenhandlung*, 's-Gravenhage 1608 (med Frederik 3.s våben). J. B. Suttinger: *Verneuerte Observationes practicae*, Nürnberg 1656 (med Frederik 3.s våben). S. Schard: *De jurisdictione, auctoritate, et praeeminentia Imperiali*, Basel 1566 (med forfatterens tilegnelse til hertug Adolfs kansler Adam Tratziger). - Lucas Jansz. Waghenaer: *Spiegel der zeevaart*, Leyden 1585 (med stumper af grønne bånd).

¹⁴⁶ KBs arkiv: Journalsager. Ældre række nr. 88. Ilsøe 1998 (note 144), s. 25.

¹⁴⁷ Bülck (note 46), s. 82.

^{147a} Ilsøe 1998 (note 144), s. 25.

¹⁴⁸ Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum på Gottorp Slot har siden 1987 ejet et Gottorp-bind, forsynet med hertug Frederik III.s våben; i bindet har H. O. Lange noteret, at det er blevet udskilt fra KB som dublet (hvad altså må være sket mellem 1901 og 1924): Thomas Maulius: *De pace publica sive profana Imperii*, Frankfurt a. M. 1634. - Titlen er angivet i Pechlins pladskatalog (bl. 47v). De syv vedhæftede juridiske tidsskrifter af samme forfatter fra årene 1633-1635 er imidlertid ikke registreret her. - Om gottorperbøger i privateje jf. Ilsøe 1998 (note 144), s. 24, note 17.

læg for eksemplarer fra Gottorp.¹⁴⁸ Endelig kan det være, at Det Kongelige Bibliotek også har afgivet eksemplarer fra den tidligere bestand i Gottorp, da de naturvidenskabelige dele (med visse undtagelser) blev udskilt. De burde i dag befinde sig i Danmarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek i København, dog hidtil har der ikke kunnet findes sikre belæg for sådanne eksemplarer, selv om jeg ved forberedelsen af udstillingen på Gottorp i 1997 har søgt efter de vigtigste astronomiske værker, som er anført i Pechlins pladskatalog.

Således findes de dele af Gottorperbiblioteket, som er bevaret i dag, med få undtagelser i Det Kongelige Bibliotek. Også selv om man ikke kan sige, hvor omfangsrige disse dele er, og hvor mange procent af det oprindeligt forhåndenværende de udgør, så kan der næppe være tvivl om, at netop de mest værdifulde dele er blevet bevaret, for man må gå ud fra, at Det Kongelige Bibliotek hverken har afgivet håndskrifter eller inkunabler eller særligt værdifulde gaver eller dedikationseksemplarer til andre biblioteker, selv hvis det var dubletter. Desuden havde mange af bindene fra Gottorp det fortrin frem for dem, der allerede var der, at de var solidt og smagfuldt indbundet, hvorimod Det Kongelige Bibliotek i årtierne fra ca. 1675 til 1735 næsten ikke havde ladet inbinde bøger.¹⁴⁹

At der ikke findes nogen oversigt over antallet af de håndskrifter og bøger fra Gottorp, som i dag befinder sig i Det Kongelige Bibliotek, kan især også forklares ved det faktum, at bindene fra Gottorp som omtalt manglede individuelle signaturer, og at de kun delvis var kendetegnet som hertugelig ejendom. Således lader de sig kun identificere ved hjælp af en række forskellige henvisninger og kendetegn. Ved håndskrifterne er det frem for alt, at de er omtalt i fortegnelserne fra Lindenbrog til Möllmann. Dog forbliver meget usikkert, da alle disse fortegnelser næppe angiver mere end indholdet. Dog har de været tilstrækkelige til at identificere i hvert fald de vigtige græske og latinske håndskrifter.¹⁵⁰

Heller ikke til at skaffe oplysninger om de inkunabler, der stammer fra Gottorp, slår indførslerne i bogkatalogerne til, da de i reglen er alt for kortfattede. Inkunablerne har normalt ingen kendetegn, som viser deres tilhørsforhold til Gottorperbiblioteket, men på ejermærker, indbinding eller signaturer kan det ses, at de stammer fra Cismar eller Bordesholm. Man har derfor lov at antage, at næsten alle de inkunab-

¹⁴⁹ Venligst meddelt af Harald Ilsøe.

¹⁵⁰ Jf. proveniensangivelserne hos Schartau (note 10) og Jørgensen 1926 (note 3).

ler i København, som oprindeligt har tilhørt disse to klostre, er kommet ind i Det Kongelige Bibliotek via Gottorp.¹⁵¹

Det sikreste grundlag for at identificere bøgerne fra det 16. og 17. århundrede giver de håndskrevne dedikationer i gaveeksemplarer.¹⁵² Ved siden af det rige udstyr, som Tycho Brahe bekostede i sådanne tilfælde,¹⁵³ virker nogle bind, indbundet i rødt fløjl, som hertug Johann Adolf fik forærende med håndskrevne dedikationer af sin fætter, landgreve Moritz af Hessen,¹⁵⁴ snarere beskedne, men de er bemærkelsesværdige som symptom på den indflydelse, calvinismen havde ved hoffet på Gottorp netop i disse år.

For tiden efter Johann Adolfs død har foruden dedikationerne i de skænkede eksemplarer frem for alt bogbindene betydning til identifikation af gottorper eksemplarerne, for de fik under hertug Frederik 3. et ret ensartet præg. Som det ses af de af Norvin offentliggjorte bogbinderregninger, fik nyhvervede eller nyindbundne bøger i Gottorperbiblioteket overvejende de såkaldte franskbind,¹⁵⁵ d.v.s. glatte skindbind med dybe falser på begge sider af bogryggen. Under Frederik 3. og Christian Albrecht foretrak man rødbrunt kalveskind til det, men omkring år 1700 gik man i stedet over til mørkebrunt sortstænket skind. De større og tykkere rødbrune skindbind blev i stedet for de gamle spænder af metal eller læder holdt sammen af et par vævede grønne bånd, som var bundet til sløjfer. Med overgangen til det mørkere skind forsvandt også disse bånd. Ved ikke så få af franskbundene

¹⁵¹ Jf. proveniensangivelserne hos Madsen (note 4).

¹⁵² Nogle eksempler: Den såkaldte „Hamburger Polyglotte“ (Hamborg 1596): Pechlin 1709, bl. 1r = KB: 1-4-2°; Gottorf I, s. 553, nr. 222. - [August d. J. Herzog von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel,] *Evangelische Kirchen Harmonie*, 1646: Pechlin 1709, bl. 13v = KB: 20-484-4° (eks. 2); Gottorf I, s. 558, nr. 244. - Johannes Clüver, *Diluculum Apocalypticum*, 1647: Pechlin 1709, bl. 3v = KB: 1-222-2°; Gottorf I, s. 558, nr. 245. - Stanislaus Lubieniecki, *Theatrum cometicum*, 1668: jf. note 106.

¹⁵³ Det gælder særligt hans håndskrevne katalog over fiksstjernerne (1598), hvoraf KB idag besidder to eksemplarer; det ene er tilegnet kong Christian IV. (GKS 306-2°; Ilsøe, s. 30), det andet hertug Johann Adolf (GKS 307-2°; Gottorf I, s. 554, nr. 225). Jf. også gottorper-eksemplaret af *Epistolae astronomicae*, 1596: Pechlin 1709, bl. 116r = KB: LN eks. 1; Gottorf I, s. 554, nr. 224.

¹⁵⁴ Jf. især Kasseler-trykket af Luther-bibelen (1601): Pechlin 1709, bl. 1v = KB: 1-73-2°; Gottorf I, s. 555, nr. 226; afbildning af tilegnelsen: Ilsøe, s. 70. - Hugenotpsalteret i Ambrosius Lobwassers oversættelse (Kassel 1607): Pechlin 1709, bl. 189v = KB 4-91-2°; Gottorf I, s. 555, nr. 227.

¹⁵⁵ Desuden optræder der i bogbinderregningerne, indbindinger i (formodentlig glat) hvidt pergament og i farvet eller marmoreret papir, samt rene hæftninger.

er der noteret i bogbinderregningerne: „foryldt med våbenskjold“ (vergult mit wappen) eller „foryldt bagpå, på siderne våbenskjold“ (hinten vergult[,] auf die seiten wappen). I disse tilfælde blev bogryggen forsynet med forgyldte ornamenter og det ligeledes forgyldte hertugelige våbenskjold blev præget som supralibros på - for det meste - begge permer.¹⁵⁶ Hertil kom hyppigt fine ornamenter som bordurer. Denne måde at mærke bøgerne på blev dog opgivet samtidig med overgangen til de mørkere bogbind, thi nu forsvandt ornamenterne, og i stedet for våbenskjoldet trådte hertug Carl Frederiks spejlmonogram.¹⁵⁷

Våbenskjoldet og spejlmonogrammet giver den sikreste mulighed for at identificere eksemplarerne fra Gottorp, og de giver samtidig også oplysning om, hvornår de er kommet ind i biblioteket eller er blevet indbundet på ny, da hertugernes våbenskjolde afviger fra hinanden. Deres grundelementer ser man i hertug Frederik 3.'s våbenskjold:¹⁵⁸ i den øverste halvdel af skjoldet den norske løve, der rejser sig op (da hertugerne var „arvinger til Norge“) og de to gående løver for hertugdømmet Slesvig, i den nederste halvdel nældebladet for Holsten, svanen med den gyldne krone om halsen for Stormarn og derimellem eller derunder den panserklædte ridder for Ditmarsken; hertil i hjerteskjoldet foroven til venstre og fornedet til højre to bjælker for Oldenburg og foroven til højre og fornedet til venstre et svævende kors for Delmenhorst.¹⁵⁹ Hos Christian Albrecht, der før han

¹⁵⁶ Allerede i 1596 betalte hertug Johann Adolf en bogbinder 1 daler, fordi han havde ladet det hertugelige våben skære i stål, „hvormed der herefter skal trykkes på den nådige fyrstes bøger“ („damit hin fuerder auff S[eine] f[fürstliche] g[naden] Bücher gedrucket werden solle“; Schmidt, note 15, s. 49). Endnu kender man dog kun til ét eneste bind med hertugens våben: Petrus Binsfeld: *Tractatus de confessionibus maleficorum et sagarum*, Trier 1591=KB: Filos. 3074-8°, afbildning: Ilsøe, s. 71. Jf. Gottorf I, s. 553, nr. 200.

¹⁵⁷ Jf. Gottorf I, s. 436.

¹⁵⁸ Jf. Schlee 1965 (note 6), s. 257. Ilsøe 1993, s. 75 fornedet. Gottorf I, s. 347.

¹⁵⁹ Hertug Johann Adolf valgtes i 1585 til ærkebiskop af Bremen og i 1586 til biskop af Lübeck. Førstnævnte hverv afstod han i 1596 til sin yngre broder, Johan Frederik, det andet først i 1607. Da det hidtil eneste kendte bogbind med våbenskjold fra hans tid ligeledes viser grevskaberne Oldenburg og Delmenhorsts våbenskjold i den nederste del af skjoldet og til gengæld i hjerteskjoldet viser et svævende kors som tegn på hans værdighed som biskop af Lübeck (Ilsøe 1993, s. 71), har det i 1596 fremstillede stempel (jf. note 156) sandsynligvis været benyttet til det. Johann Adolfs våbenskjold i dedikationseksemplaret af det i 1596 udgivne 1. bind af „Hamburger Polyglotte“ (jf. note 152) indeholder desuden tillige også de krydsede nøgle for ærkebispedømmet Bremen (jf. Gottorf I, s. 440).

besteg tronen i 1659 havde været biskop i Lübeck, rykkede våbenskjoldet for grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst ned i den nederste del af skjoldet, og i hjerteskjoldet dukkede i stedet for et svævende kors med en bispehue over op som tegn på biskopværdigheden. Desuden forekom hans våben også i en større udgave, som havde en oval ramme af flettede laurbær, hvori initialerne C A var præget.¹⁶⁰ Om disse våbenstempler stadig væk blev benyttet, efter at Christian Albrecht i 1666 havde afstået bispedømmet til sin yngre broder August Friedrich, er endnu uafklaret. Hvis våbenskjoldet er blevet tilpasset de faktiske forhold, skulle det alene kunne identificeres gennem initialerne C A, hvis ikke bare stemplet fra Frederik 3.'s tid er blevet benyttet på ny. Det kunne også stadig væk have været tilfældet under hertug Frederik 4.; i hvert tilfælde har man hidtil ikke kunnet eftervise bogbind med dennes våbenskjold eller monogram.

Der hvor våbenskjoldet mangler giver de grønne bånd - også selv om de i det 18. århundrede ofte er blevet klippet af, så der kun er en lille rest - et forholdsmæssigt sikkert holdepunkt at identificere udfra, for de var karakteristiske for Gottorperbiblioteket og omtales også i bogbinderregningerne. Rygtitelfelterne er derimod i reglen ikke til nogen hjælp, thi de bestod i Gottorperbiblioteket - i mærkværdig kontrast til kvaliteten i det øvrige udstyr - i lang tid af tyndt papir, som der var skrevet på i hånden. Først i 1693 omtaler en bogbinder i sin regning, at han „bag på ryggen har limet rødt skind på [og] har påtrykt titlen med gyldne bogstaver“.¹⁶¹ I forordningen af 1710 blev det så endda påbudt trykkerne i de gottorpske lande af bøger på mere 16 ark at aflevere ét af de to eksemplarer i franskbind med sådanne rygtitelfelter.¹⁶² Til sidst skal det lige nævnes, at da Det Kongelige Bibliotek overtog Gottorperbiblioteket, eller måske ved en senere revision, blev en del bind - ved flerbindsværker dog kun første bind - forsynet med notitsen „ex bibl. Gott.“ på permens inderside, og at dette undertiden er den eneste henvisning til deres proveniens.¹⁶³

¹⁶⁰ Ilsøe 1993, s. 75. Gottorf I, s. 347.

¹⁶¹ Norvin 1916 (note 2), s. 242: „hinten auffen Rücken roth leder geleimt [,] den Titel mit gulden Buchstaben auffgetruckt“.

¹⁶² Werlauff (note 1), s. 160.

¹⁶³ Dette er f.eks. tilfældet med den kostbare „Saksiske bibel“ på pergament; jf. note 98.